

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE CANİK SANCAĞINDA EĞİTİM

Yüksek Lisans Tezi

Fatma Nur TERZİ

Danışman

Doç. Dr. İlkay ERKEN

SAMSUN
2022

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE CANIK SANCAĞINDA EĞİTİM

Yüksek Lisans Tezi

Fatma Nur TERZİ

Danışman

Doç. Dr. İlkay ERKEN

SAMSUN
2022

TEZ KABUL VE ONAYI

Fatma Nur TERZİ tarafından, Doç. Dr. İlkey ERKEN danışmanlığında hazırlanan “TANZİMAT DÖNEMİ’NDE CANİK SANCAĞINDA EĞİTİM” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 7.7.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Tuğrul ÖZCAN Ordu Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. İlkey ERKEN Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır

İmza

10 /06/ 2022

Fatma Nur TERZİ

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : TANZİMAT DÖNEMİ'NDE CANİK SANCAĞINDA EĞİTİM

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 10.06.2022 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 18

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

İmza

10/ 06/ 2022

Doç. Dr. İlkay ERKEN

ÖZET

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE CANİK SANCAĞINDA EĞİTİM

Fatma Nur TERZİ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans, Haziran/2022
Danışman: Doç. Dr. İlkey ERKEN

Osmanlı Devleti'nde eğitim öğretim faaliyetleriyle ilgili yeniliklerin yapıldığı ve bunların yaygınlaştığı dönem Tanzimat Devri'dir. Eğitimle ilgili ıslahatların tatbikine İstanbul ile başlanmış olsa da yenilikler zamanla imparatorluk geneline yayılmıştır. Bu süreçte Canik'in bir sancak olarak bağlı bulunduğu Trabzon vilayetinde de eğitimle ilgili ıslahatlar yapılmış, yeni okullar açılmıştır. Sancak sınırlarında Samsun merkez kazası, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme, Ünye kazalarıyla Kavak ve Alaçam nahiyeleri özelinde eğitim kurumlarıyla ilgili yenilik ve ıslahatlar tespit edilmiştir. Bu anlamda eğitimdeki yeniliklerin Canik sancağına yansımaları, usul ve nizamnamelere uygunlukları çalışmanın etrafında şekillendiği meselelerdir. Bu temelde şekillenen çalışmanın konu ve kapsamı "Tanzimat Dönemi'nde Canik Sancağında Eğitim" olmuştur.

Yaptığımız yüksek lisans tez çalışmasının amacı Tanzimat Devri'nde Canik sancağında eğitim öğretim faaliyetleriyle ilgili uygulamaların farklı kaynakların birlikte değerlendirilmesiyle ortaya konulmasıdır. Bu temelde tespit edilen konunun farklı kaynakların mukayesesi ve değerlendirilmesi neticesinde elde edilen bilgilerle tartışılmasıdır. Nitekim tez çalışmamızda hali hazırda Canik'le ilgili olarak hazırlanmış tetkik eserlerden ve arşiv kaynaklarından istifade edilmiştir.

Çalışmamız giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, kapsamı, amacı ve yöntemi hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. Birinci bölümde Canik bölgesinin Osmanlı idaresine girmesi ve zamanla değişen idari yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin genel eğitim sistemi ile alakalı tanımlamalar yapılarak bölüm bitirilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde Canik sancağında idari sınırları belirlenen kaza ve nahiyeler temelinde ilköğretim ve ortaöğretim düzeyindeki okulların tespitine çalışılmıştır. Bu okulların açılması, öğretmenlerin temini, öğrenci mevcutları ile müfredatları hakkında bilgiler aktarılmıştır. Dördüncü bölümde ise sancak içindeki özel mektepler konusu ele alınarak gayrimüslim ve ecnebi okullarının tespitine çalışılmıştır. Böylece elde edilen bilgiler kapsamında Canik sancağında 1867-1908 yılları arasında eğitim öğretimde yapılan yeniliklerin tespiti ve uygulanma süreçleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Farklı kaynakların kullanımı ve mukayesesi neticesinde ortaya çıkan bu çalışmanın özellikle Tanzimat Devri'nde eğitimde yapılan yeniliklerin Osmanlı taşrasında tatbiki açısından örnek olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Canik, Tanzimat, Eğitim, İlköğretim, Ortaöğretim

ABSTRACT

EDUCATION IN CANIK SANJAK IN THE TANZIMAT ERA

Fatma Nur TERZİ

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of History

Master, June/2022

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. İlkey ERKEN

The period in which innovations related to education and training movements in the Ottoman Empire were made and became widespread is the Tanzimat Era. Despite the fact that the implementation of educational reforms started in Istanbul, in progress of time, the innovations spread throughout the empire. In this process, educational reforms were made and also new schools were opened in Trabzon province, to which Canik was affiliated as a sanjak. Innovations and reforms related to educational institutions have been identified in the central district of Samsun, in the districts of Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme, Ünye, in the townships of Kavak and Alaçam in the borders of the sanjak. In this sense, the reflections of the innovations in education on the Canik sanjak and their compliance with the procedures and regulations are the issues around which the study is shaped. The subject and scope of the study, which was shaped on this basis, was “Education in Canik Sanjak in the Tanzimat Era”.

The aim of our master’s thesis study is to present the practices related to education and training activities in Canik sanjak in the Tanzimat Era by evaluating different sources together. On this basis, it is the discussion of the determined issue with the information obtained as a result of the comparison and evaluation of different sources. As a matter of fact, in our thesis study, we took advantages of the research works and archive sources prepared about Canik.

Our study consists of introduction and four chapters. In the introductory chapter, information was given about the purpose and scope, method of the thesis. In the first chapter, information is given about the Canik region’s entry into the Ottoman administration and its administrative structure that has changed over time. Additionally, the chapter was completed by defining related to the general education system of the Ottoman Empire. In the second and third chapters, it was tried to determine the schools at the primary and secondary education level on the basis of the districts and townships whose administrative boundaries were determined in the Canik sanjak. Information was given about the opening of these schools, the supply of teachers, student numbers and curriculum. In the fourth chapter, the subject of private schools in the sanjak was discussed and it was tried to determine the non-Muslim and foreign schools. Within the scope of the information thus obtained, detailed information is given about the determination and implementation processes of the innovations made in education between 1867-1908 in Canik sanjak. It is thought that this study, which resulted from the usage and comparison of many sources, will serve as a model for the application of educational reforms, particularly during the Tanzimat Era in the Ottoman provinces.

Keywords: Canik, Tanzimat, Education, Primary Education, Secondary Education

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da önemli yenilikler yapılmıştır. Geleneksel eğitim kurumlarının yetersiz kalışı nedeniyle yeni eğitim kurumlarının açılması gündeme gelmiştir. Tanzimat Devri eğitim sistemi içerisindeki eksiklikleri çözmek adına pek çok yeniliğin yaşandığı bir dönemdir. Amaç eğitim kalitesini arttırmak ve eğitim kurumlarını yaygınlaştırmaktır.

Canik, günümüzde Samsun'un bir ilçesi olmakla beraber, uzun yıllar Osmanlı hakimiyeti altında idari birim olarak yer almıştır. Günümüze kadar Canik tarihi hakkında birçok araştırma yapılmakla beraber, eğitim meselesi bütün halinde ele alınamamıştır. Bu tez çalışmasıyla birlikte Tanzimat Dönemi'nde sancak genelindeki mektepler hakkında bir değerlendirme yaparak eğitim alanındaki gelişmeleri ortaya koymaya çalıştık.

Eğitim kurumlarını anlamak adına yapılan çalışmanın her bölümüne katkıda bulunup desteklerini esirgemeyen hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. İlkay ERKEN'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca eğitim hayatımda her türlü desteği veren aileme ve başta Zeynep İrem YİĞİT olmak üzere tüm arkadaşlarıma şükranlarımı sunarım.

Fatma Nur TERZİ

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR	viii
TABLolar DİZİNİ	ix
1. GİRİŞ	1
2. CANİK VE OSMANLI HAKİMİYETİ.....	8
2.1. Fetih.....	8
2.2. İdari Yapı.....	9
2.3. Osmanlı Devleti'nde Eğitim.....	15
2.3.1. Osmanlı Devleti'nde İlköğretim	16
2.3.2. Osmanlı Devleti'nde Ortaöğretim	20
3. CANİK SANCAĞINDA İLKÖĞRETİM MEKTEPLERİ.....	26
3.1. Canik Merkez Kazası	28
3.1.1. Kavak Nahiyesi.....	29
3.2. Bafra Kazası	30
3.2.1. Alaçam Nahiyesi.....	31
3.3. Çarşamba Kazası	32
3.4. Fatsa Kazası.....	33
3.5. Terme Kazası.....	33
3.6. Ünye Kazası	34
3.7. İlköğretim Mekteplerine Genel bir Bakış.....	35
4. CANİK SANCAĞINDA ORTAÖĞRETİM MEKTEPLERİ	37
4.1. Rüşdiyeler.....	39
4.1.1. Canik Merkez Kazası.....	39
4.1.1.1. Öğretmen ve Öğrenci Sayıları.....	40
4.1.1.2. Eğitim Giderleri, Öğretmen Temini ve Ders Araç-Gereçleri.....	42
4.1.1.3. Canik Kız Rüşdiye Mektebi	44
4.1.1.4. Kavak Nahiyesi	46
4.1.2. Bafra Kazası.....	47
4.1.2.1. Öğretmen Kadrosu, Öğrenci Sayıları ve Tayinler	49
4.1.2.2. Dersler ve İmtihanlar.....	52
4.1.2.3. Bafra Kız Rüşdiye Mektebi.....	52
4.1.2.4. Alaçam Nahiyesi	55
4.1.3. Çarşamba Kazası	57
4.1.4. Fatsa Kazası	60
4.1.5. Terme Kazası	64
4.1.6. Ünye Kazası	65
4.2. İdâdîler.....	69
4.2.1. İdâdî İnşasına Dair	69
4.2.2. Tayinler ve Öğretmen Kadroları.....	70

4.2.3. Öğrenci Sayıları, İmtihanlar ve Ders Araç-Gereçleri	73
4.3. Ortaöğretim Mekteplerine Genel Bir Bakış	74
5. CANIK SANCAĞINDA ÖZEL MEKTEPLER	76
5.1. Tanım.....	76
5.2. Canik Sancağında Gayrimüslim Mektepleri	80
5.2.1. Mektep İnşasına Dair	81
5.2.2. Öğrenci ve Mektep Sayıları	84
5.3. Canik Sancağında Ecnebi Mektepleri	88
5.4. Özel Mekteplere Genel Bir Bakış	90
6. SONUÇ	92
KAYNAKLAR	96
EKLER	102
ÖZ GEÇMİŞ.....	118

SİMGELER VE KISALTMALAR

A.MKT.MHM.	: Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı
BEO.	: Babıali Evrak Odası
Bk.	: Bakınız
BOA.	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
D.S.	: Devlet Salnameleri
der.	: Derleyen
DH.EUM.5.Şb.	: Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube
DH.MKT.	: Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
DH.TMIK.M.	: Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
HR.TH.	: Hariciye Nezâreti Tahrîrât
İ.AZN.	: İrâde Adliye ve Mezâhib
İ.MF.	: İrâde Maârif
M.S.	: Maârif Salnamesi
MF.İBT.	: Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MF.MKT.	: Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi
MV.	: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL.	: Meclis-i Vâlâ
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfadan sayfaya
ŞD.	: Şûrâ-yı Devlet
T.V.S.	: Trabzon Vilayet Salnamesi
Y.A.RES.	: Yıldız Sadâret Resmi Maruzât

TABLolar DİZİNİ

Tablo 2.1. Canik Sancağının İdari Taksimatı (1888)	14
Tablo 3.1. Canik Sancağında İbtidâî Mektebi ve Öğrenci Sayısı (1894-1895)	27
Tablo 3.2. Canik Sancağında İbtidâî Mektepleri (1898-1903)	27
Tablo 3.3. Canik Merkez Kazası Sıbyan Mektepleri (1869-1903)	28
Tablo 4.1. Canik Merkez Kazası Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1869-1892).....	40
Tablo 4.2. Canik Merkez Kazası Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı.....	41
Tablo 4.3. Canik Merkez Kazası Rüşdiye Mektebi Kitap Listesi (1874)	44
Tablo 4.4. Canik Merkez Kazası İnâs Rüşdiyesi Öğretmen Kadrosu (1897-1903).....	45
Tablo 4.5. Bafra Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1888-1901)	50
Tablo 4.6. Bafra Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1876-1887)	51
Tablo 4.7. Bafra İnâs Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1901-1904)	53
Tablo 4.8. Alaçam Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1900-1902).....	55
Tablo 4.9. Alaçam Rüşdiye Mektebi Dersleri (1909).....	56
Tablo 4.10. Çarşamba Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1872-1887)	57
Tablo 4.11. Çarşamba Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1879-1901)	58
Tablo 4.12. Fatsa Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1888-1904)	61
Tablo 4.13. Fatsa Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1888-1901)	62
Tablo 4.14. Fatsa Rüşdiye Mektebi Dersleri (1909)	63
Tablo 4.15. Ünye Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1874-1887)	65
Tablo 4.16. Ünye Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1879-1898)	67
Tablo 4.17. 1894 Yılı Samsun İdâdî Mektebi Öğretmen Kadrosu	70
Tablo 4.18. 1903 Yılı Samsun İdâdî Mektebi Öğretmen Kadrosu	72
Tablo 5.1. Canik Gayrimüslim İbtidâî Mektepleri (1898-1902)	85
Tablo 5.2. Canik Gayrimüslim Rüşdiye Mektep ve Öğrenci Sayısı (1898-1902).....	87

1. GİRİŞ

Tezimizin başlığını oluşturan “Tanzimat Dönemi’nde Canik Sancağında Eğitim” konusu eğitim alanındaki gelişmelerin değerlendirildiği bir çalışmadır. Tezimizin ana öznesini ise Canik sancağı oluşturmaktadır. Canik bölgesi, Türk hakimiyetinden önce farklı topluluklara ev sahipliği yaparak ilgi çekici bir yer olma özelliği kazanmıştır. Zaman içerisinde Trabzon vilayetini oluşturan dört büyük sancaktan biri olan Canik bölgesi, Karadeniz sahili boyunca doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Doğuda Trabzon vilayeti, kuzeyde Karadeniz, güneyde Sivas’a bağlı Amasya ve Tokat sancaklarıyla birlikte batıda Sinop sancağıyla komşudur.¹ Canik bölgesinin şekillenmesinde Türk beyliklerinin etkisi büyük olmakla beraber hakimiyet alanlarının genişlemesi Osmanlı’nın bölgeye gelmesine kadar devam etmiştir.

Canik’in idari birim haline gelmesinde fetih önemli bir süreçtir. Osmanlı Devleti’nin bölgeye gelmesiyle beraber Canik çevresinde doğuda Trabzon Rum Devleti, batıda Candaroğulları ve güneydoğuda ise Sivas Emirleri bulunmaktaydı. Zaman içerisinde Canik bölgesi fetih yoluyla Osmanlı idaresi altına girmiştir. Osmanlı yönetimiyle birlikte Canik, idari birim ve yerleşim noktasında şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti idaresinin ilk dönemlerinde Canik sancak merkezi olmamakla beraber Sivas eyaletine bağlıydı.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Canik yönetiminde güçlü aileler söz sahibi olmuştur. İdarecilerin bölgedeki etkinliklerinin artması sebebiyle Trabzon eyaletiyle güçlü bir bağ kurulması ileride Canik’in Trabzon’a bağlanma sebebi olarak gösterilmektedir. Önce Sivas, sonra Trabzon vilayetine bağlı olan Canik, zamanla sancak idaresi veya müstakil sancak birimi olarak da idare edilmiştir. Canik sancağı uzun yıllar idari yapısıyla birlikte Trabzon eyaleti dahilinde yer almıştır.

Tanzimat Dönemi’yle birlikte idari yapıda birçok yenilik gündeme gelmiştir. Tanzimat’ın getirilerine Canik penceresinden baktığımızda uygulamalar bir süre tatbik edilememiştir. Ancak yeniliklerin kaçınılmaz olduğu noktada zamanla birçok faaliyet Trabzon’da da yürürlüğe girmiştir. Canik sancağı genelde Trabzon’a bağlı olmakla beraber sancak idaresi altında bulunan kaza ve nahiyelerin durumu yıllar içerisinde değişiklik göstermiştir. 1868 yılında Canik sancağı çatısı altında Samsun, Ünye, Bafra, Çarşamba kazalarıyla birlikte Alaçam, Bolaman, Karakuş, Niksar, Fatsa ve Terme

¹ Şemseddin Sami, *Kamus’ul A’lâm*, C. III, Mihran Matbaası, İstanbul 1891, s. 1762.

nahiyeleri bulunmaktaydı. 1872 yılında Canik, Trabzon'dan ayrılarak müstakil sancak yapısına bürünmüştür. Samsun, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme, Niksar ve Ünye kazaları dahilindeydi. Kaza ve nahiyelerin sancağa bağlılık durumları yıllar içerisinde farklılık göstermiştir.

Bu çalışmamızda Canik sancağı idari sınırları içerisinde bulunan yerlerdeki eğitim faaliyetlerini ele alacağız. Genel olarak toplumlar ve devletler, eğitimi kendi şartları doğrultusunda yürütmeye çalışır. Eğitim, toplumların nitelikli insan gücünün yetiştirilmesinde özel bir öneme sahiptir. Zamanla eğitim alanında pek çok gelişme yaşamakla birlikte Osmanlı eğitim sistemi oluşturulmuştur. Zira Türk-İslam medeniyetlerinin oluşmasında kuşkusuz eğitimin büyük etkisi söz konusudur. Osmanlı eğitim kurumlarının temelinde vakıf sistemi bulunmaktaydı. Bu nedenle ortaya çıkan mekteplerin dini ve sosyal yönleri etkili olmuştur. Ancak zaman içerisinde yaşanan aksaklıklar nedeniyle eğitim-öğretim kurumlarında da bozulmalar meydana gelmiştir. İşleyişin aksamasıyla birlikte birçok yenilik gündeme gelmiştir. Böylece Tanzimat Dönemi birçok alana yenilik getirdiği gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinde de etkisi büyük olmuştur. Ülkenin birçok yerinde yeni usulde eğitim vermek üzere mektepler açılmaya başlanmıştır. Yeni mekteplerin tatbiki noktasında Trabzon vilayetine bağlı olan Canik sancağındaki kaza ve nahiyelerde de eğitim alanında yapılan yenilikleri görmek mümkündür.

Canik sancağının, mülki yapısına baktığımızda; Trabzon vilayetine bağlılığı veya müstakil yapıda seyreden idari yapı yıllar içerisinde birçok defa değişiklik göstermiştir. Bağlı bulunduğu idari yapı birçok defa değişikliğe uğrasa da yapacağımız çalışmada idari merci dışında sancağın mülki sınırları dikkate alınacaktır. Niksar 1870-1880 yılları arasında Canik'e bağlı iken 1881 yılında Tokat sancağına², Bolaman nahiyesi ise Canik'ten ayrılıp Ordu kazasına bağlanmıştır.³ Araştırmamızda sancak idari sınırlarındaki kaza ve nahije çerçevesinde eğitim hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. Ancak Canik idari sınırları içindeki bazı kaza ve nahiyelerin idari statülerinde değişiklik yaşanması sebebiyle çalışmamızda konu-çerçeve sürekliliğini sağlamak adına Bolaman, Karakuş, Niksar'dan bahsedilmeyecektir. Merkez kaza, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Bafra, Terme, Alaçam ve Kavak gibi sancak sınırlarında

² Hanefi Bostan, "Niksar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 121.

³ Bahaeddin Yediyıldız, "Ordu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 370.

bulunan kazalar ve nahiyelerin eğitim kurumları incelenecektir. Canik sancağı sınırları içinde okul sayılarının ve öğrenci sayılarının tespiti dikkate alındığında sayısal verilerdeki farkların anlaşılması adına çalışmada kullanılacak olan kaza ve nahiyelerin önceden belirtilmesiyle karışıklığın önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Osmanlı'da eğitimle ilgili ıslahatların Canik sancağında tatbiki ve 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'yle birlikte yeni kademe okullarının açılma süreçleri açısından ele edilen bilgiler dahilinde tespitler yapılmıştır.

Çalışmamızda Canik sancağının Tanzimat Dönemi'ndeki ve özellikle 1867-1908 yılları arasındaki eğitim yapısı ele alınmıştır. Tanzimat Dönemi eğitim sistemindeki yeniliklerin başında rüşdiye okullarının açılması gelmektedir. Rüşdiyeler ilk olarak 1838 yılında açılmıştır.⁴ 1847'de rüşdiye mektepleri İstanbul'da faaliyet göstermekle beraber bu sistem Anadolu'da da uygulanmaya çalışılmıştır. 1853 yılında büyük merkezlerde rüşdiye mekteplerinin açılması yönünde çalışmalar yapılmıştır.⁵ Çalışmada 1867 yılının başlangıç olarak seçilmesinin nedeni rüşdiye okullarının Canik sancağında faaliyet gösterdiği tarih olmasıdır.⁶

Canik tarihi ile ilgili araştırmalara baktığımızda; farklı konular hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar çoğunlukla Osmanlı dönemini kapsamaktadır. Yapılan çalışmalarda sancak idari yapısı⁷ ve sosyal konular ön plana çıkmaktadır. Canik bölgesinin gelişimi çerçevesinde Mehmet Öz'ün eseri XV. ve XVI. yüzyılın Canik sancağına dair önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmayla birlikte Canik sancağı hakkında somut bilgilere ulaşmaktayız.⁸ Samsun tarihi adına birçok çalışma ortaya konulmuştur. Samsun ve ilçeleri tarihi noktasında coğrafi şartları, sosyal konular ve idari sınırlar hakkındaki çalışmalara ansiklopedi maddelerinden ve diğer kaynaklardan ulaşabilmekteyiz.⁹ XX. yüzyıla gelindiğinde Canik sancağının sosyal ve ekonomik yapısının yanında eğitimle ilgili bilgi veren diğer bir eser Mehmet Emin Yolalıcı'ya

⁴ Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Eskişehir 2002, s. 224.

⁵ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 92.

⁶ *Devlet Salnamesi (D.S.)*, H. 1284/M. 1867, Def'a 22, s. 85.

⁷ Sancak idari yapısı ve sınırlar hakkında geniş bilgi için; Bk. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

⁸ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁹ Mehmet Öz, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 83-88; Besim Darkot, "Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. 10, İstanbul, ss. 173-178.

aittir.¹⁰ Sancağın idari taksimatı, kaza, köyler, nüfus, mahalleler, dini yapı, ekonomik yaşam, vergi usullerinin yanında eğitim yapıyla ilgili de bilgiler verilmiştir.

Konuya ilişkin literatür incelendiğinde Canik sancağında eğitim ile alakalı bazı çalışmalar ortaya konulmuştur. Ancak yapılan çalışmaların çoğu tek bir kaynağa bağlı kalınarak yapılmıştır. Bu nedenle çoğu zaman eğitimle alakalı düzenlemelerin sürekliliği ortaya konulamamıştır. Farklı kaynaklardaki bilgilerin de tam manasıyla mukayese edilmesi eksik kalmıştır. Çalışmalarda özellikle istatistiklerden ve sadece bazılarında istifade edilmiştir. Bu verilerin arşiv malzemeleriyle karşılaştırılması yapılmamıştır. Ayrıca istatistiklerdeki bilgilerin gecikmeli olarak verilmesi olağan bir durumdur. Bu gibi eğitim çalışmalarına veya eğitim faaliyetlerine dair bilgilerin sadece istatistik bilgilerinden değil, arşiv belgeleriyle birlikte ortaya konulabileceği açıktır. Bu nedenle “Tanzimat Dönemi’nde Canik Sancağında Eğitim” isimli çalışmamızda belirtilen kaynakların özenli bir şekilde kullanımı hedeflenmiştir. Kaynakların bir arada kullanılmasıyla Canik sancağında eğitim faaliyetlerinin açık bir şekilde ortaya konulmasına çalışılmıştır. Amaç, konuyu tespit ederek daha teferruatlı bilgiler vermek ve bu bilgileri sağlıklı bir şekilde değerlendirmektir.

Canik sancağının eğitim faaliyetleri konusunda bilgi veren çalışmalardan birisi 2015 yılında Sema Doğru tarafından yazılmış “Maarif Salnameleri’ne Göre Canik Sancağı’nın Eğitim, Sosyal ve Kültürel Yapısı (1313-1319)”¹¹ adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Araştırmacı yaptığı çalışmada; Canik sancağının nüfusu, Osmanlı eğitim sistemi ve Maarif Salnamelerine göre Canik’te eğitim başlıklarını ele almıştır. Çalışmada kaynak olarak H. 1313-1319/M. 1898-1903 yılları arasındaki dört Maarif Salnamesi kullanılmıştır. Farklı eserlerle birlikte eğitim kurumları hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ancak çalışmada tek bir ana kaynak olarak Maarif Salnameleri baz alınmıştır. Bu bir eksikliktir. Nitekim Maarif Salnameleri mevcut haliyle kısıtlı bir zamana dair bilgileri içerir. Çalışmada farklı kaynaklara bakılarak Canik sancağında eğitim meselesine dair daha farklı bilgilerin mukayese etme şansı doğmuştur. Bunun için geniş zamanda daha teferruatlı bilgiler vermek hedeflenmiştir. Bu nedenle çalışmanın özgün değerinin bulunduğu ve alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

¹⁰ M. Emin Yolalıcı, *XIX.Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

¹¹ Sema Doğru, *Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı’nın Eğitim, Sosyal ve Kültürel Yapısı: 1313-1319*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, *Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

Tez çalışması iki aşamadan meydana gelmektedir. Birinci aşamada konuyla ilgili araştırma malzemeleri toplanmış, ikinci aşamada toplanan veriler incelenip değerlendirilmiştir. Tez çalışmasında araştırma ve inceleme yöntemleri kullanılmıştır. Ayrıca saha araştırması yapılarak daha önceden Canik sancağında eğitim faaliyetlerinde bulunmuş mekteplerin günümüzdeki yerleri tespit edilip, bilgiler verilmiştir. Çalışmanın Ekler kısmında kişisel olarak fotoğrafladığım okul resimleri mevcuttur.

Çalışmada öncelik olarak Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye¹², Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye¹³ ve Trabzon Vilayet Salnameleri¹⁴ incelenerek konuyla alakalı bölümlerinin günümüz Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Ayrıca Başkanlık Osmanlı Arşivi, çalışma açısından öncelikli olarak başvurduğumuz kaynakların başında gelmektedir. Burada erişime açılan belgelerin çalışmayla alakalı olanları tespit edilerek, Osmanlıcadan metin çözümlenmesi yönteminden yararlanılmıştır. Araştırma neticesinde Canik sancağının eğitimi ile alakalı teferruatlı bilgiler toplanmıştır. İnceleme yapılarak bir araya getirilen bilgilerle beraber Canik'te gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerindeki yenileşmenin ve değişikliklerin tespiti yapılmıştır. Özellikle Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşen eğitim alanındaki yenilikler çerçevesinde Canik sancağında açılan okullar, müfredat programları, öğretmen değişiklikleri, öğrenciler, sınav sistemi ve okul giderleri gibi meseleler hakkında bilgiler verilmiştir. Araştırma yöntemi sayesinde elde edilecek sayısal verilerin tasnifi yapılarak bulunan bilgilerin birbiriyle mukayesesi imkanı doğmuştur.

Çalışmada kullanılacak diğer tetkik eserlerle birlikte Osmanlı Devleti'nde eğitim meselelerine dair bilgiler verilmiştir. Sonuç olarak; arşiv taraması, literatür taraması, metin transkripsiyonu, araştırma ve inceleme yöntemleri kullanılarak Canik sancağının eğitimi ile alakalı bilgiler bir araya getirilerek yüksek lisans tezi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemiyle alakalı eserler önceliklidir. Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi'nin kaleme aldığı Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i

¹² D.S., H. 1263/M. 1846-H. 1333/M. 1914, Def'a 1-68.

¹³ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye (M.S.)*, Matbaa-i Amire, İstanbul, H. 1316/M. 1898, Def'a 1; H. 1317/M. 1899, Def'a 2; H.1318/M. 1900, Def'a 3; H. 1319/M. 1901, Def'a 4; H. 1321/M. 1903, Def'a 6.

¹⁴ *Trabzon Vilayet Salnamesi (T.V.S.)*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Kudret Emiroğlu (haz.), Temmuz 1993, H. 1286/M. 1869-H. 1322/M. 1904, Def'a 1-22.

Teşkilat ve İcraatı'dır.¹⁵ Osmanlı eğitim sisteminde yeni kuralları içeren bu eser dikkat çekicidir. Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ile eğitim teşekküllerinin oluşması adına pek çok dönüşüm ortaya çıkmıştır. Etkileri uzun seneler devam eden bu nizamnamenin anlaşılması ve incelenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca çalışmanın zamanı olarak Tanzimat Dönemi işaret edilmekle beraber, farklı eserler de incelenmiştir.¹⁶

Eğitim tarihi noktasında Osman Nuri Ergin, Bayram Kodaman, Yahya Akyüz, Hasan Ali Koçer, Cahit Yalçın Bilim, Necdet Sakaoğlu ve Selçuk Akşin Somel'in çalışmaları kullanılmıştır. Eğitim alanındaki çalışmalar tezin ana hatlarından bir bölümünü oluşturmuştur.¹⁷ Ayrıca diğer eğitim çalışmalarıyla birlikte eğitim kurumlarının kademelerinin geliştirilmesi, mekteplerin açılma süreçleri ve usulleri noktasında benzer çalışmalardan faydalanılmıştır.¹⁸

Tanzimat Dönemi Canik sancağının eğitim faaliyetleriyle alakalı bilgiler belirlenen kaza ve nahiyeler üzerinden incelenmiştir. Çalışmada eğitim alanındaki yeniliklerin Canik sancağındaki yansımalarına dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Mekteplerin inşa prosedürleri, eğitim yılı içerisindeki faaliyetler ve müfredat gibi konular hakkında süreç ortaya konulmuştur. Kaza ve nahiye kapsamında elde edilen

¹⁵ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 1338/1920, İstanbul.

¹⁶ Tanzimat Dönemi'nin Osmanlı Devlet'ine yansımaları hakkında geniş bilgi için; Bk. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (haz.), Yapı Kredi Yayınları, 26. Baskı, İstanbul 2018.

¹⁷ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul 1977; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Ekim 2007; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, Eylül 1991; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010; Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996.

¹⁸ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997; Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, T. C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, C. 2, İstanbul 1998, ss. 223-359; Yücel Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Denetimi)", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 15, Ankara 2002, ss. 45-63; Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 15, Ankara 2002, ss. 64-93; Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 300-303; Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, ss. 485-494.

bilgilerle birlikte eğitim kurumları, yenilikler, hedefler ve sonuçlar üzerinde durulmuştur. Bu nedenle çalışmanın literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

2. CANIK VE OSMANLI HAKİMİYETİ

2.1. Fetih

Canik¹⁹ bölgesine yerleşen ahalinin tarihine bakıldığında M.Ö. 5000’li yıllara kadar gidilebilmektedir. Genel olarak bölgede sırasıyla; Hititler (M.Ö. 1650-1200), Pontus Krallığı (M.Ö. 302-71), Roma İmparatorluğu (M.Ö. 71-M.S.395) ve Bizans (395-1453) gibi devletler varlıklarını sürdürmüştür.²⁰

XII. yüzyıl Selçukname’lerinde Canik; batıda Samsun’dan başlayıp doğuda Artvin’e kadar uzanan bölge olarak tarif edilmiştir. Araştırmalara göre “Canit” ismi ilk olarak en eski Türkçe metin 1244/1245’te yazılan Danişmendname’de geçmekle beraber eserdeki Canik bölgesinin sınır tasviri; Kuzeyde Karadeniz, batıda Samsun, güneyde Karakuş (günümüzde Ordu iline bağlı Akkuş ilçesi), doğuda Trabzon ve Bulgar Dağları şeklindedir.²¹

Canik tarihine bakıldığında; Bizanslılar, Danişmendliler, Anadolu Selçukluları, Moğollar (İlhaniler), Trabzon Rum Devleti ve etrafındaki Türk beylikleri arasındaki ilişkilerle birlikte şekillenmiştir.²² Canik bölgesi, Anadolu Selçuklularının yıkılmasıyla birçok farklı beyliklerin hakimiyetine girmiştir. Bafra Beyleri, Bafra’yı; Kubadoğulları Emirliği, Samsun ve Kavak’ı; Taceddinoğulları, Canik-i Göl’ü (Terme, Çarşamba ve Niksar çevresi); Hacı Emiroğulları, Ünye ve Satılmış’ı idarelerine almışlardır.²³ Kavak, Ladik ve Samsun bölgelerinde etkili olan Kubadoğulları; Havza, Vezirköprü ve Merzifon’u yöneten Taşanoğulları, Osmanlı öncesi dönemde Canik bölgesinde hakimiyeti elinde tutan Türk beylikleriydi.²⁴ Zaman içerisinde Osmanlı Devleti’nin artan etkinliği sayesinde bölgedeki güçlü otoriteler ön plana çıkmıştır. Batı’da Candaroğulları, doğuda Trabzon Rum Devleti ve güneydoğuda Sivas Emirleri

¹⁹ Canik ismi, “sahil”, “ova”, “kışlak” ve “deniz kıyısına yakın yer” gibi anlamlara gelmektedir. Bk. Cevdet Yılmaz, “Canik”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s. 3.

²⁰ Orhan Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, I. Kitap, Samsun 2006, s. 31.

²¹ Necati Demir, “Bir Coğrafi Bölge Olarak “Canik” ve Tarihi Alt Yapısı”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 380, Nisan 2014, s. 1.

²² Mehmet Öz, “XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, I. Kitap, Samsun 2006, s. 4.

²³ Öz, “XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi”, s. 4.

²⁴ İbrahim Telliöglü, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türkoloji Araştırmaları*, Bahar 2007, s. 660.

(Eretna ve daha sonra Kadı Burhanettin) bölgedeki gelişmeleri etkileyen belli başlı güçler olmuştur.²⁵

Bölgenin Osmanlı yönetimine dahil edilmesi ise Yıldırım Bayezid döneminde başlamıştır. 1398’de Osmanlı ordusu “Müslüman Samsun” önlerine geldiğinde şehir Kubadoğlu Cüneyt Bey’in kontrolündeydi. Bölgede aktif bir şekilde hareket eden Cüneyt Bey, Osmanlı ordusuyla herhangi bir şekilde çatışma yaşamamak adına bölgeden çekilmiştir. Ancak bir süre sonra bölgedeki Osmanlı gücü Ankara Savaşı sonrası değişmiş ve “Müslüman Samsun”, Candaroğulları tarafından ele geçirilmiştir. 1419’da bölgede bütünlüğü tesis etmek adına Çelebi Mehmet Samsun’a yönelik sefere çıkmıştır.²⁶ Amasya Valisi Şehzade Murat’ın lalası Rum Beylerbeyi Biçeroğlu Hamza Bey Samsun’u almak için görevlendirilmiştir. Samsun 1419-1420 tarihinde Candaroğlu Hızır Bey’in elinden alınarak Osmanlı hakimiyetine geçmiştir.²⁷

2.2. İdari Yapı

Yerleşim birimi kasabaya Samsun²⁸, idari birim olan sancağa Canik²⁹ denilmiştir. Osmanlı hakimiyetinin ilk yıllarında Canik sancak merkezi olmamakla beraber Amasya şehzade sancağına bağlıydı. Yavuz Sultan Selim zamanında ise sancak statüsü verilerek Rum (Sivas) Beylerbeyliği’ne bağlanmıştır.³⁰ Canik, 1520, 1568-74, 1609, 1653 yıllarında Rum Beylerbeyliği (Sivas Eyaleti)³¹ dahilinde yerini almıştır.³² Sancağın mülki yapısı içerisinde; Satılmış (Fatsa-Korgan-Kumru civarı), Ünye, Terme, Arım, Samsun (merkez) ve Bafra kazalarıyla; Kavak, merkez kazaya bağlı nahiye şeklinde teşkilatlanmıştı.³³ XVII. yüzyılda Canik sancağının kaza

²⁵ Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, s. 25.

²⁶ İbrahim Telliöğlü, “Samsun’a Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi”, *Turkish Studies*, İlkbahar 2014, Ankara, s. 1113.

²⁷ Osman Köse, “Canik’in Osmanlılara Geçişi ve Canik’te İktisadî Hayat”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s. 81.

²⁸ Samsun adı daha önce *Enete*, *Amisos*, *Peiraira*, *Simisso* gibi çeşitli isimlerle anılmıştır. Bk. İbrahim Telliöğlü, *İlk Çağdan Osmanlılara Samsun*, İlkadım Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, I. Baskı, Samsun 2012, ss. 9-10.

²⁹ Canik sahası, tarih boyunca hudutları genişlemiştir. Trabzon’dan bugünkü Samsun vilayetinin batı sınırındaki deniz kıyıları ile güneyde Amasya, Tokat’a kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Bk. İbrahim Telliöğlü, *Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Nisan 2007, s. 162.

³⁰ Rıza Karagöz, “Canik’in İdarî Yapısı ve İdarecileri”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s. 127.

³¹ Sivas eyaleti XV. Yüzyılda; Canik, Sivas, Amasya, Tokat, Çorum ve Karahisarışarkî bölgelerini kapsamaktadır. Bk. Ali Açık, “Rum Eyaleti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 225-226.

³² Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-Anadolu’nun İdari Taksimatı*, s. 92.

³³ Nedim İpek, vd., *Canik Sancağı Samsun Kazasının Nüfus Yapısı (1834-1845)*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016, s. 9.

sayısında artış meydana gelmiştir. Bu dönemde sancağın kazaları Satılmış, Cevizderesi, Meydan, Keşderesi, Çöreği, Serkis, Terme, Akçay, Fenaris, İfraz, Arım, Ökse, Ayvacık, Hisarcık olarak sıralanabilir.³⁴ Canik sancağı mülki sınırlar çerçevesinde genelde Trabzon eyaleti dahilinde kalmıştır. Bir dönem Sivas eyaletine³⁵ bağlı olan idari yapısı zaman içerisinde değişmiş ve yıllar içinde muhassıllık³⁶, mutasarrıflık³⁷ ve müstakil sancak olarak varlık göstermiştir.

1730’lu yıllardan sonra Canik sancağı bölgede nüfuz tesis etmiş ayan veya diğer güçlü ailelerin yönetimine geçmeye başlamıştır.³⁸ Osmanlı Devleti idari yapısı içerisinde Canik sancağı muhassıllık makamında yönetilen sancaklar arasında görülmektedir. Canik sancağının muhassıllığa³⁹ dönüştürülmesiyle birlikte idarecilerini dışarıdan atamak yerine sancak içinden seçme durumu sancağın yönetimi konusunda mücadeleyi arttırmıştır. Zaman içerisinde Canik sancağının yönetim kadrosunda Caniklizâdeler⁴⁰ hanedanlığının etkinliği hissedilmiştir. Ailenin egemenlik sahası Sivas, Erzurum ve Trabzon’a kadar genişlemiştir. Zamanla yöneticilerinin bölgedeki etkinliği ile beraber idarî manada Trabzon ile ilişkiler kurulmaya başlanmış ve zaman içerisinde Canik bölgesinin Trabzon’a bağlanmasının ana nedenini oluşturmuştur.⁴¹

³⁴ Öz, “Samsun”, s. 86.

³⁵ 1831 yılı nüfus kayıtlarına bakıldığında Canik sancağı, Sivas eyaletine bağlı olarak görülmektedir. Bk. Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, S. 60, Ekim 1951, ss. 622-623.

³⁶ XVIII. Yüzyıldan sonraki dönemde gelirden faydalanmak adına gerçekleştirilen tayinlerde zikredilen bir terimdir. Kelime manası tahsil eden, vergi toplayan demektir. Vazifesi karşılığında verilmek istenen gelir ile birlikte görev yeri başka yerde olmak üzere, sancağı idare etmek için “muhassıl” tayin edilmiştir. Bk. Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, s. 30.

³⁷ Hakimiyeti elde tutan, kullanan anlamındadır. XVIII ve XIX. yüzyılda sancaklara mutasarrıflar tayin edilmeye başlanmıştır. İdarede sancağın en yüksek amiri olmuşlardır. Yönetilen sancaklara “mutasarrıflık” adı verilmiştir. Bk. Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, s. 31.

³⁸ Canik sancağı beyliği, 1737 yılından sonra dönemin ayanları Mehmed Bey, Üçüncüoğlu Ömer Bey ve Fatsalı Hacı Mehmed beylerin hakimiyetine geçmiştir. Bu yüzyıllar ayanlar devridir. Canik’teki ayanlar devrinin başlaması ülkenin diğer bölümlerindeki idari uygulamaların bir parçasıdır. Bk. Köse, “Canik’in Osmanlılara Geçişi ve Canik’te İktisadî Hayat”, s. 96.

³⁹ Canik muhassıllığı ilk defa 1737 yılında Fatsalı Ahmed Ağa’nın idaresine geçmiştir. Bk. Abdullah Bay, “Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasî Mücadeleler”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 19, Güz 2008, s. 70.

⁴⁰ Caniklizâdeler Ailesi ve üyeleri hakkında geniş bilgi için; Bk. Özcan Mert, “Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 151-154 ; Yücel Özkaya, “Canikli Ali Paşa”, *Belleten*, XXXVI-144, Ankara 1972, ss. 483-525 ; Rıza Karagöz, Canikli Ali Paşa, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Samsun 1998.

⁴¹ Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, ss. 35-36.

1774 yılında Canik muhassıllığına tayin edilen Canikli Ali Paşa⁴², uzun yıllar bu bölgede hakimiyetini sürdürmüştür. Hotin ve Gürcistan seferlerinde gösterdiği üstün başarılarından dolayı kendisine paşalık verilmiş, ayrıca Canik sancağı ile birlikte Sivas, Amasya ve Şebinkarahisar'ın idaresi de ona bırakılmıştır. Böylelikle Canikli Ali Paşa nüfuzunu ve yetkilerini büyük bir alana taşıyarak Canik sancağı tarihinde büyük bir yer edinmiştir. Ancak zaman içerisinde etkinliğini yitirmeye başlayan Ali Paşa'ya önemli sorumluluklar verilmemiştir. Aileden olan kişiler Canik muhassıllığına tayin edilerek bir süre daha Samsun ve çevresinde hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir⁴³. II. Mahmut'un Osmanlı tahtına geçmesiyle birlikte Tayyar Mahmud Paşa idam edilmiştir. Böylelikle Canikli Hacı Ali Paşa ailesinin etkinliği son bulmuştur. Zamanla yönetim Hacı Ali Paşa'nın hazinedarı olan Süleyman Paşa'nın⁴⁴ ailesine geçmiştir.

Tanzimat Devri ile birlikte Osmanlı Devleti içerisinde hızlı bir dönüşüm meydana gelmiş, yönetimdeki aksaklıkları çözmek adına birçok yenilik getirilmeye çalışılmıştır. En büyük atılımlardan birisi de taşra yönetimindeki yenileme çabalarıdır. Bu yenilikler arasında özellikle vergilerin eşit şekilde toplanması ve idari yapının merkezden atanan memurlar tarafından yürütülmesi amaçlanmıştır.⁴⁵ Yapılması hedeflenen idari değişiklikler ile birlikte Canik beylerinin görev durumları merkezden atamalar halinde gerçekleşmeye başlamıştır. Gerçekleştirilen değişiklikler ile sancakların statüsü ve idaresinde de bir takım yeni uygulamalara gidilmiştir. Yeni uygulamayla sancakların mutasarrıflarca yönetilmesi ve bu kişilerin atandıkları livalarla, kökleri buralarda yaşayan ayan ve hanedanlara dayalı bağlarının olmamasına özen gösterilmiştir.⁴⁶

Canik sancağı özeline bakıldığında Tanzimat'ın burada uygulanması kolay olmamıştır. Zira bölgede Hazinedârzadelerin hakimiyeti son derece kemikleşmişti.

⁴² Canikli Ali Paşa, 1765 yılından 1779 yılının sonlarına kadar aralıksız Canik muhassıllığı yapmıştır. Bk. Karagöz, "Canik'in İdarî Yapısı ve İdarecileri", s. 141.

⁴³ Yolahıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, ss. 12-13.

⁴⁴ Süleyman Paşa 1841'de ölmesiyle yerine kardeşi Abdullah Paşa Canik muhassılı olmuştur. Trabzon valiliğine kadar yükselen Abdullah Paşa'nın 1846'da görevinden alınmasıyla birlikte ailenin etkinliği sona ermiştir. Canik'te mutasarrıf paşalar dönemi başlamıştır. Bk. Öz, "Samsun", s. 85.

⁴⁵ 24 Ocak 1840 tarihli talimatname uyarınca, muhassıllık sınırları içindeki tüm gelirlerin toplanması, kayıt altına alınması, sayım ve yazım işlerinin takibinden sorumlu kılındıkları da görülür. Bu nedenle muhassılların geniş yetkileri olduğu kabul edilir. Ancak yine de bir vali derecesinde etkin değillerdir. Bk. Ayla Efe, "Osmanlı Devleti'nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği", *Tarih Dergisi*, S. 49, İstanbul 2010, s. 70.

⁴⁶ Karagöz, "Canik'in İdarî Yapısı ve İdarecileri", s. 130.

Bâbîâli, bir çatışmaya girmek istemediğinden gönderdiği aracılarda Hazinedârzâdeleri ikna etmeye çalışmıştır.⁴⁷ Erteleme 1847 yılına kadar sürmüştür. Mart 1847’de yenilikler tekrardan gündeme getirilmiş ve İsmail Paşa döneminde, Tanzimat reformları Canik dahil Trabzon eyaletinde uygulanmaya başlanabilmiştir.⁴⁸ Böylece tanzim edilen idari taksimat incelendiğinde 1846-1847 yıllarında Trabzon eyaleti; Trabzon, Canik, Karahisar-ı Şarkî, Batum ve Gönve sancaklarından oluşmaktaydı.⁴⁹ 1846-1849⁵⁰ ve 1851-1853⁵¹ yılları arasında Canik, Trabzon eyaletine bağlı görünmektedir. 1854’de Canik livası Trabzon’a bağlı yönetilirken kaza ve nahiyeler; Samsun, Ünye, Terme, Akçay, Fatsa, Kab-ı Maden, Kavak, Çarşamba, Bafra, Alaçam ve Ayvacık şeklinde sıralanmıştır.⁵² 1855 yılında Canik, Trabzon eyaletine bağlıydı.⁵³ 1856-1864 yıllarında ise Canik, Samsun merkez olmak üzere Trabzon eyaletine bağlı bir şekilde yönetilmekteydi.⁵⁴

Taşra yönetiminin yeniden yapılandırılmasına yönelik bir takım çalışmalar yapılmıştır. 1864’te İdare-i Vilayet Kanunu⁵⁵ ile eski eyaletlerin sınırları küçültülmekle beraber yeni vilayetler oluşturulmuştur. Bu yeni idari yapılanmada Canik livasının durumu değişmemiş, Trabzon’a bağlı kalmaya devam etmiştir.⁵⁶ 1866 yılında Canik sancağı; Samsun, Maden Kabı, Çarşamba, Terme, Akçay, Bafra,

⁴⁷ 1841 yılında padişah izni ve Meclis-i Vâlâ kararı ile eski Galata Muhassılı Azmi Efendi, iki katiple Trabzon’a gönderilmiştir. Yerel hanedan üyelerinin eskiden “beri vergi vermemeyi alışkanlık haline getirmiş olmaları” dolayısıyla Tanzimat uygulamalarına yanaşmamışlardır. Bu duruma karşılık padişah ertelemeyi uygun bulmuştur. Bk. İbrahim Serbestoğlu, “Tanzimat Dönemi’nde Terme Kazası”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 7, Kasım 2016, s. 74.

⁴⁸ Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Erçoşkun (der.), İmge Kitabevi, 2. Baskı, Nisan 2017, s. 198.

⁴⁹ Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, s. 36.

⁵⁰ D.S., H. 1263/M. 1846, Def’a 1, s. 86; D.S., H. 1264/M. 1847, Def’a 2, s. 118; D.S., H. 1265/M. 1848, Def’a 3, s. 68; D.S., H. 1266/M. 1849, Def’a 4, s. 38.

⁵¹ D.S., H. 1268/M. 1851, Def’a 6, s. 72; D.S., H. 1269/M. 1852, Def’a 7, s. 74; D.S., H. 1270/M. 1853, Def’a 8, s. 81.

⁵² D.S., H. 1271/M. 1854, Def’a 9, s. 91.

⁵³ Canik livasına bağlı kazalar; Samsun, Bafra, Alaçam, Hisarcık, Kavak, Çarşamba, Akçay, Terme, Ceviz Deresi, Keş Deresi, Ünye, Fenaris İfraz, Fatsa Çüreği, Satılmış, Kab-ı Maden, Ayvacık, Ökse, Nahiy-i Meydan, Serkeş’tir. Bk. D.S., H. 1272/M. 1855, Def’a 10, s. 96.

⁵⁴ D.S., H. 1273/M. 1856, Def’a 11, s. 102; D.S., H. 1274/M. 1857, Def’a 12, s. 110; D.S., H. 1276/M. 1859, Def’a 14, s. 141; D.S., H. 1277/M. 1860, Def’a 15, s. 145; D.S., H. 1278/M. 1861, Def’a 16, ss. 145-146; D.S., H. 1279/M. 1862, Def’a 17, ss. 152-153; D.S., H. 1280/M. 1863, Def’a 18, ss. 152-153; D.S., H. 1281/M. 1864, Def’a 19, s. 181.

⁵⁵ Bu nizamname Tuna vilayetinde 8 Kasım 1864 yılında yürürlüğe girmiştir. Tuna Vilayeti Nizamnamesi olarak bilinir. Eyalet sisteminin yerine vilayetlerin getirilmesi üzerine hazırlanmıştır. Bu sistem ilk defa Tuna’da uygulanmıştır. 1864 nizamnamesi, 1867 yılında düzenlenerek ülke genelinde tatbik edildiği bir nizamname olmuştur. Bk. Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, 2011, ss. 34-35.

⁵⁶ Yılmaz, “Canik”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, s. 8.

Alaçam ve Kavak'tan oluşmaktadır. Bu tarihte Ünye, Fatsa, Niksar, Karakuş ve Bolaman Gümüşhane sancağı dahilindeydi.⁵⁷

1868 yılına gelindiğinde Canik, Samsun merkez olmak üzere Trabzon vilayetine⁵⁸ bağlıydı. 1868'de Canik'in mülki yapısı dahilindeki birimler; Samsun, Çarşamba, Ünye, Bafra kazalarıyla birlikte Kavak, Terme, Fatsa, Niksar, Bolaman⁵⁹, Karakuş ve Alaçam nahiyeleriydi.⁶⁰ 1869 yılında Canik, Trabzon'a bağlı mutasarrıflık olarak idare edilmeye devam etmiştir.⁶¹ 1870 yılında aynı yapı devam etmiş, sadece Niksar⁶² nahiye statüsünden kazaya tahvil edilmiştir.⁶³

1871 İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi⁶⁴'ne göre bazı livalar müstakil hale getirilerek doğrudan merkeze bağlanmıştır.⁶⁵ Yeni düzende bu sistemi pekiştirmek adına "Elviye-i Gayri Mülhaka" denilen sancaklar görülmektedir. Bu statüdeki sancakların içerisinde Canik sancağı da bulunmaktadır.⁶⁶

İdari taksimatı ve sınırları bu şekilde özetlenebilen Canik sancağı, yıllar içerisinde Kırım ve Kafkaslar'dan birçok nüfus hareketine ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Samsun'un canlı ticari yapısıyla beraber nüfus farklı bir yapıya kavuşmuştur. Bu nedenle Canik 1872'de Trabzon'dan ayrılarak müstakil sancağa dönüştürülmüştür. Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme, Fatsa, Niksar ve Ünye müstakil Canik sancağına bağlı kazalardır.⁶⁷ 1873 yılında ise Canik sancağı müstakil mutasarrıflıktır.⁶⁸ 1875

⁵⁷ D.S., H. 1283/M. 1866, Def'a 21, ss. 168-169.

⁵⁸ Trabzon, 1867 yılından itibaren "vilayet" olarak isimlendirilmiştir. Bu isimlendirme günümüze kadar devam etmektedir. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2017, s. 762.

⁵⁹ D.S., H. 1285/M. 1868, Def'a 23, s. 184.

⁶⁰ Bolaman, 1869 yılından itibaren Ordu sancağına bağlanmıştır. Bk. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 127.

⁶¹ D.S., H. 1285/M. 1868, Def'a 23, s. 184.

⁶² Canik: Maden Kabı Samsun Kazası ve Kavak nahiyesi, Ünye: Fatsa, Bolaman, Karakuş ve Niksar nahiyesi, Çarşamba: Terme nahiyesi, Bafra: Alaçam nahiyesi şeklinde örgütlenmiştir. Bk. T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 97.

⁶³ Niksar, 1870-1880 yıllarında Canik sancağına, 1881'de ise Tokat sancağına bağlanmıştır. Bk. Bostan, "Niksar", s. 121.

⁶⁴ T.V.S., H. 1287/M. 1870, Def'a 2, s. 115.

⁶⁵ 22 Ocak 1871 yılındaki bu nizamname ile şekillenen idari taksimat; Vilayet, liva, nahiye, köy sıralaması şeklindedir. Livada mutasarrıf, kazalarda kaymakam, nahiyelerde müdür idareci olacaktır. En küçük idari birim olarak belirlenen köylerde ise muhtarlar seçimle belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Bk. Fatih Sadık Torun, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 32, S. 32, 2012, s. 94.

⁶⁶ Rıza Karagöz, "II.Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, 1. Kitap, Samsun 2006, s. 67.

⁶⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, 3. Baskı, Ankara 2008, s. 498.

⁶⁸ Karagöz, "II.Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", s. 69.

⁶⁹ D.S., H. 1290/M. 1873, Def'a 28, s. 149.

yılında da müstakil idare olarak Samsun, Çarşamba, Niksar, Bafra, Ünye, Kavak kazalarını barındırmaktaydı.⁶⁹

1876-1877 yılı Devlet Salnamesi 'ne göre Canik mutasarrıflığı yine Trabzon'dan ayrı bir şekilde müstakil idare edilmekle beraber kaza sayısı beş olarak kaydedilmiştir.⁷⁰ 1879 yılına kadar müstakil idaresini sürdürmüştür. 93 Harbi sonrasında Batum'un Rusya'ya terki üzerine Trabzon vilayetinin sınırları daraltılmıştır. Vilayet bütçesinde kesintiler yaşanmıştır. Bu nedenle Trabzon'un ekonomisini canlandırmak amacıyla Canik sancağının müstakil statüsü kaldırılarak yeniden Trabzon'a bağlanmıştır.⁷¹

1881-1884⁷² yılları arasında Canik sancağı bünyesinde barındırdığı kazalar ile birlikte Trabzon vilayetine bağlıdır. Genel olarak Canik sancağının idari sınırlar çerçevesindeki kaza ve nahiye dağılımı Tablo 2.1'deki gibidir.

Tablo 2.1. Canik Sancağının İdari Taksimatı (1888)⁷³

Kazalar	Nahiyeler
Nefs-i Samsun ⁷⁴	Kavak
Bafra ⁷⁵	Alaçam
Çarşamba ⁷⁶	Karakuş
Fatsa ⁷⁷	-

⁶⁹ D.S., H. 1292/M. 1875, Def'a 30, s. 157.

⁷⁰ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-Anadolu'nun İdari Taksimatı*, ss. 121-122.

⁷¹ Nedim İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyet'e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, s. 209.

⁷² 1881 yılında Canik sancağına bağlı kaza ve nahiyeler şu şekildedir; Ünye (Keşap nahiyesi), Çarşamba (Alaçam nahiyesi), Bafra (Karakuş nahiyesi), Terme (Kavak nahiyesi), Fatsa'dır. Bk. D.S., H. 1298/M. 1880, Def'a 36, s. 76; Bu kaza listesi sonraki yılda da aynı şekilde kayıt altına alınmıştır. Bk. D.S., H. 1299/M. 1881, Def'a 37, s. 72; 1882'de nahiye kısmında Ökse bulunmaktaydı. Bk. D.S., H. 1300/M. 1882, Def'a 38, s. 306; 1884 yılında ise Canik livasına bağlı kaza ve nahiyeler; Bafra (Kavak nahiyesi), Ünye (Alaçam nahiyesi), Çarşamba (Karakuş nahiyesi), Terme ve Fatsa'dır. Bk. D.S., H. 1302/M. 1884, Def'a 40, s. 66.

⁷³ T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def'a 13, ss. 254-294.

⁷⁴ Trabzon vilayetinin 293 kilometre kuzeybatısında bulunmakla beraber, Canik sancağının merkez kazasıydı. Bk. Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. IV, Mihran Matbaası, İstanbul 1884, ss. 2931-2932.

⁷⁵ Trabzon'a bağlı Canik sancağı idaresi altında bir kaza merkezidir. Merkez kazanın 41 kilometre kuzey batısındadır. Bk. Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. II, Mihran Matbaası, İstanbul 1889, s. 1200.

⁷⁶ Canik sancağı merkez kazasının 40 kilometre güneydoğusunda bulunmakla beraber, batıda Samsun ve doğuda Terme kazasıyla sınırlı bir bölgededir. Bk. Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. III, s. 1887.

⁷⁷ Canik merkez kazasının 110 kilometre doğusunda, Trabzon vilayetinin ise 200 kilometre batısındadır. Bk. Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1896, s. 3321.

Terme ⁷⁸	-
Ünye ⁷⁹	-

1888 yılında Canik sancağında Samsun, Bafra, Çarşamba, Terme, Fatsa, Ünye kazalarıyla birlikte, Kavak, Alaçam ve Karakuş nahiyeleri bulunmaktaydı. 1893 yılında ise merkez kaza, Bafra, Ünye, Fatsa, Çarşamba ve Terme kazalarından oluşmaktaydı.⁸⁰ 1894-1904 yıllarında yine aynı şekilde Samsun merkez kaza olmakla beraber, mutasarrıflar tarafından yönetilmekteydi.⁸¹

1908-1909 tarihli Devlet Salnamesi'nde Trabzon vilayeti; Canik, Trabzon, Gümüşhane ve Lazistan sancaklarından meydana gelmektedir.⁸² Canik'te ise beş kaza, üç nahiye ve 996 köy mevcuttu.⁸³ 1910 yılı itibariyle Canik müstakil sancak statüsünde, merkez kaza Samsun olmak üzere; Çarşamba, Bafra, Ünye, Terme ve Fatsa kazalarından oluşmaktaydı. Sancakta Kavak, Alaçam ve Karakuş nahiyeleriyle birlikte toplamda 1.096 köy bulunmaktaydı.⁸⁴

2.3. Osmanlı Devleti'nde Eğitim

Eğitim, devlet ve toplumların vazgeçemediği bir faaliyettir. Bu faaliyetler toplumların ve devletlerin kendi şartları doğrultusunda şekillenebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin şekillenmesinde ve Türk-İslâm medeniyetinin ortaya çıkmasında kuşkusuz eğitim ve öğretim kurumlarının büyük işlevi olmuştur.

Osmanlılar, Selçuklulardan mektep⁸⁵ ve kütüphane denilen ilköğretim kurumlarını almışlardır. Osmanlı'da eğitim kademelendirmesinde ilkokul seviyesindeki kurumlar, sıbyan mektepleri idi. Ancak dikkatli incelendiğinde görüleceği üzere bu sıbyan

⁷⁸ Samsun'un 60 kilometre doğusunda ve Karadeniz'den iki kilometre yukarıdadır. Batıda Çarşamba kazası bulunurken, doğuda Ünye kazası vardı. Bk. Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. III, s. 1645.

⁷⁹ Samsun'un 86 kilometre güneydoğusunda bulunmakla beraber, batıda Terme kazası, doğuda Fatsa kazalarıyla sınırdaştır. Bk. Şemseddin Sami, *Kamus'ul A'lâm*, C. II, s. 1106.

⁸⁰ D.S., H. 1311/M. 1893-1894, Def'a 49, s. 747.

⁸¹ D.S., H.1312/M.1894, Def'a 50, s. 765; D.S., H. 1313/M. 1895, Def'a 51, ss. 801-803; D.S., H. 1314/M. 1896, Def'a 52, ss. 810-812; D.S., H. 1315/M. 1897, Def'a 53, ss. 501-502; D.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 54, s. 602; D.S., H. 1317/M. 1899, Def'a 55, s. 572; D.S., H. 1318/M. 1900, Def'a 56, s. 614; D.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 57, s. 666; D.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 58, s. 686; D.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 59, s. 736; D.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 60, s. 750.

⁸² Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", s. 37.

⁸³ Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, ss. 123-126.

⁸⁴ Karagöz, "II.Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdarî Yapılanma", s. 71.

⁸⁵ Mektep kelimesi "yazı yazılan yer" manasına gelmektedir. Kelebe kelimesinden türetilen mektep ayrıca "Kur'an öğretilen yer" anlamıyla da kullanılmıştır. Bk. Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Denetimi)", s. 45.

mektepleri, devletin denetiminden ve mesuliyetinden uzak eğitim kurumlarıydı. Sistem içerisindeki vakıflara bağlı olan bu mekteplerin dini ve toplumsal tarafı ağır basmaktaydı. Osmanlı toplumunda sosyal, siyasi ve ekonomik istikrarın bozulmasıyla birlikte vakıf sisteminde de çözümler meydana gelmiştir. Sistemde yaşanan bozulmalarla beraber eğitim ve öğretim sistemi de olumsuz etkilenmiştir.⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde mevcut eğitim kurumları Müslüman ve gayrimüslim mektepler şeklinde ayrılmaktaydı. Bu mektepler uygulama ve dini inanç açısından birbirinden farklıydı. Bu durum Osmanlı toplumunda birleştiricilikten çok ayrıştırıcılığa neden olmuştur. Kısaca, eğitim ve öğretimde bir bütünlük söz konusu değildi. Eğitim alanındaki bozulmaların aşılması adına Tanzimat Dönemi'nde yenilikler gündeme gelmiştir. 1869 Maarif Nizamnamesi ile eğitimin kalitesinin yükseltilmesine ve ilköğretim okullarının yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.⁸⁷

2.3.1. Osmanlı Devleti'nde İlköğretim

Klasik dönemden itibaren Osmanlı'da eğitimin ilk basamağı sıbyan mektepleridir.⁸⁸ Çocukların dini şartları öğrenme açısından eğitimin, ayet ve hadislerle desteklenmesi sıbyan mekteplerinin sayıca artmasında etkili olmuştur.⁸⁹ Her yerel bölgede açılmasından dolayı mahalle mektebi olarak da isimlendirilmişlerdir. Bu mekteplerde öğretmen ve öğrenci ilişkisi saygı, tam itaat ve korku şeklindeydi.⁹⁰ Sıbyan mekteplerinde çocuklar⁹¹ parasız okumakla beraber giyim ve günlük yemek hizmeti de alırlardı. Öğretim yılı içerisinde bir defa gezintiye götürülürlerdi.⁹² Sıbyan mektepleri için özel olarak okul binası veya yetiştirilmiş öğretmenler⁹³ bulunmamaktaydı. Bu okullar, padişahlar, sadrazamlar, vezirler, devlet adamları ve

⁸⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, ss. 9-10.

⁸⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 120.

⁸⁸ Osmanlılarda yaygın olarak sıbyan mektebi ismi kullanılmıştır. Zaman içerisinde *darü'ttâlîm*, *dârü'lîlm*, *mahalle mektebi*, *taş mektep*, *mekteb-i ibtidâiyye* ve *muallimhâne* gibi farklı isimler de kullanılmaktaydı. Bk. Cahit Baltacı, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 6.

⁸⁹ Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Denetimi)", s. 45.

⁹⁰ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 58.

⁹¹ Mekteplere öğrenci olarak; yetim, fakir çocuklar ve oğlancıklar alınmaktaydı. Çocuklar, 4-5 yaşlarında pazartesi veya perşembe günleri "amin alayı" denilen merasimle birlikte okula adım atarlardı. Bk. Ünal Taşkın, "Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Bahar 2008, ss. 345-346.

⁹² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 87.

⁹³ Sıbyan mektebinde; imam, müezzin, okuma yazma bilen ağırbaşlı kişiler, ölen öğretmenin vasıflı oğlu, hafız ve okur-yazar kadınlar öğretmenlik yapabiliyordu. Bk. Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 1, Elazığ 2007, s. 175.

yardımseverler tarafından yaptırılırdı.⁹⁴ Sıbyan okullarında devlet eliyle hazırlanmış sistemli bir müfredat sistemi bulunmamaktaydı. Bu okullarda genellikle; Elifba, Kur'an, ilm-i hal, tecvid, Türkçe, hat, ahlâk risaleleri dersleri verilmekteydi.⁹⁵

İlköğretim sistemine XIX. yüzyılda bir takım yenilikler getirilmiştir. Yapılan ilk düzenleme II. Mahmut zamanında çıkarılan “talim-i sıbyan”⁹⁶ fermanıdır.⁹⁷ Yayınlanan fermanla birlikte öncelikli olarak temel dini bilgilerin öğretilmesi amaçlanmıştır.⁹⁸ Ferman ile iki görüş ortaya çıkmış ve sıbyan okulları üzerinden şiddetli tartışmalar meydana gelmiştir. Sıbyan mekteplerindeki geleneksel eğitimi savunan ulemâ sahipleri ile halkın geniş katılımıyla oluşacak kitle eğitimi savunan Tanzimatçılar karşı karşıya gelmiştir.⁹⁹

1838’de ilköğretimde yeni bir girişim daha gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan raporda, sıbyan okullarının ıslah edilmelerine yönelik kararlar alınmıştır.¹⁰⁰ Meclis-i Umûr-i Nâfia raporuyla verilmeye çalışılan tavsiyeler şu şekildedir;

- a) Hocaların teftişi ve yetenekli olmaları,
- b) Çocukların okula devam zorunluluğu ve bilgileri öğrenmeden bırakılmaması.
- c) Çocukların bilgi seviyesine göre sınıflara ayrılması,
- d) Fakir ve kimsesiz çocuklar için yatılı okulların açılması,
- e) Mahallelerdeki küçük okulların yalnız hece ve Kur’an öğretimine tahsis edilmesi.¹⁰¹

Görüldüğü üzere okullarda din ağırlıklı bir eğitim söz konusudur. Öncelikle yenilikten ziyade, eski düzen korunarak eğitim ıslah edilmeye çalışılmıştır. Bunun için 1846 yılında Meclis-i Maârif-i Umûmiyye kurulmuştur.¹⁰² Kurul, ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, dayak cezasının kaldırılması, bitirme sınavlarının konulması ve başarılı öğrencilerin ortaokula alınması gibi önemli kararlar almıştır.¹⁰³ 1847’de

⁹⁴ Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, s. 175.

⁹⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 57.

⁹⁶ Yayınlanan fermanın hükümleri İstanbul’da geçerliydi. Sıbyan okullarına devam zorunluluğu getirilmiştir. Geleneksel eğitime devam edilerek herhangi bir yenilik getirilmemiştir. Bk. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 58.

⁹⁷ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Denetimi)”, s. 46.

⁹⁸ Baltacı, “Mektep”, s. 6.

⁹⁹ Ahmet Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul 2007, s. 53.

¹⁰⁰ Bu rapora birlikte ortaya konan düşünce şekli şu şekilde özetlenebilir; Eğitimin gayesi, insanın dini yönden kurtuluşa hazırlar fakat ilim insanın dünyada refah hale getirmektedir. Eğitimdeki bütünlüğün sağlanması açısından ilk, orta ve yüksek öğretimin arasında denge oluşturulmalıdır. Bk. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 59.

¹⁰¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 60.

¹⁰² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 191.

¹⁰³ Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, s. 177.

sıbyan mektepleri için yönetmelik çıkarılmıştır.¹⁰⁴ 1857’de çok daha geniş yetkilere sahip eğitim bakanlığı olarak Maârif-i Umûmiye Nezâreti¹⁰⁵ kurulmuştur.¹⁰⁶ Böylece ilk defa eğitim devlet tarafından desteklenmiş ve bugünkü Milli Eğitim Bakanlığının temeli oluşturulmuştur.¹⁰⁷ Nezâretin kuruluşundan 1861 yılına kadar mevcut işler düzene sokulmuş, herhangi bir yenilik söz konusu olmamıştır. 3 Mart 1861’de “Maarif Nezâreti’nin vazifelerine dair maddeler” yayınlanmıştır.¹⁰⁸ Bu yönergeye göre; ilkokul kademesinde Müslim ve gayrimüslim çocukları ayrı bir şekilde Türkçe eğitim görmüşlerdir.¹⁰⁹

Türk Eğitim Tarihinde, Maarif Nazırı Saffet Paşa’nın¹¹⁰ girişimleriyle 1 Eylül 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi¹¹¹ hazırlanmıştır. 1869 Nizamnâmesi; sıbyan okullarının her mahalle ve köyde en az bir tane olmak üzere açılması esasını koyuyor, bunları kız, erkek, Müsliman ve gayrimüslim diye ayrı ayrı olmak üzere dört yıllık okullar haline getiriyor ve verilecek dersleri konularıyla birlikte gösteriyordu.¹¹² Yeni eğitim anlayışıyla beraber sıbyan mektepleri usûl-i cedîd yöntemiyle eğitim veren ilk kademe okullarıdır.¹¹³ Oluşturulan yeni müfredat sisteminde; Elifba, Kur’an, tecvid, ahlâk, ilm-i hâl gibi dini bilgilerin yanında, hesap, Osmanlı tarihi ve coğrafya bilgileri de verilecekti.¹¹⁴

1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi’nin ilgili maddeleri şu şekildedir;

¹⁰⁴ Bu yönetmelikle; zorunlu eğitimin süresi dört ile yedi yıl olduğu, müfredat değişiklikleri, metal divit ve taş tahta gibi araç-gereçlerin kullanımı, kız ve erkek öğrencilerin ayrı bir şekilde oturtulması belirtilmiştir. Bk. Ertan Gökmen, “Aydın Vilayeti’nde Sıbyan Mekteplerinin İptidâi Mekteplere Dönüştürülmesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 20, 2006, s. 152.

¹⁰⁵ Maârif-i Umumîye Nezâreti’nin kurulmasıyla birlikte eğitim kurumları ve konuları devletin resmî politikası olmuştur. Nazırlığa Sami Abdurrahman Paşa, müsteşarlığına Hayrullah Efendi, mektupçuluğuna da Raşid Efendi atanmıştır. Bk. Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, ss. 158-159.

¹⁰⁶ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 67.

¹⁰⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 16.

¹⁰⁸ Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, s. 159.

¹⁰⁹ Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, s. 177.

¹¹⁰ Saffet Paşa, bu nizamnameyi Maarif Dairesi’yle ortak hazırlamıştır. Maarif Dairesi başkanı Kemal Paşa’dır. Üyeleri ise; Sadullah Paşa, Rezaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tevfik Bey, Dadyan Artin Efendi, Mehmet Mansur ve Drağan İzankof Efendi’dir. Bk. Fatma Kaya Doğanay, “Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 2011, s. 45.

¹¹¹ Bu nizamname; eğitim hakkı ve yönetimi, okul kademelerinin tespiti, eğitim tahsisatları, öğretmen yetiştirme ve sınav sistemleri gibi konuları içermektedir. Bk. Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, s. 178.

¹¹² Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 127.

¹¹³ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Denetimi)”, s. 47.

¹¹⁴ Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, s. 150.

- a) Gayrimüslimlere “usul-i dîniyyeleri”ni öğrenmeleri ve dersleri kendi dilleriyle okumaları imkanı sağlanmıştır.
- b) Her mahalle ve köyde en az birer sıbyan okulu bulunacaktır.
- c) Bir mahalle veya bir köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara diğeri erkeklere tahsis edilecektir.
- d) Devam mecburiyeti erkekler için 6-10; kızlar için 7-11 yaşları arasındadır.
- e) Sınavlar köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır.
- f) Hocaların Osmanlı tebaasından ve Dârülmuallîmîn mezunu olması zorunluluğu getirilmiştir.
- g) Nizâmnameye uymayan hocalara çeşitli cezalar verilecek veya işten uzaklaştırılacaktır.
- h) Sıbyan okullarının inşa,tamir ve diğ er masraflarıyla hocalarının maaşları mahalle ve köy halkı tarafından karşılanacaktır.¹¹⁵

Osmanlı toplumunda ilköğretim¹¹⁶ çağındaki çocuklara eğitim veren sıbyan mekteplerinde bazı yenilikler hayata geçirilmiştir. Sıbyan mektepleri yerine ibtidâî mektepleri kurulmaya başlanmıştır.¹¹⁷ 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile sıbyan mektepleri dışında ibtidâî¹¹⁸ okulları açmak ve eğitimde “usûl-i cedîd” (yeni usûl) üzerine ders verme amaçlanmıştır.¹¹⁹ Usûl-i cedide; öğretmenlerin¹²⁰ geleneksel yöntemleri terkedip etkili öğretim yöntemlerini kullanarak eğitim vermesini amaçlamaktaydı.¹²¹ İbtidâî mekteplerinde uygulanan eğitim-öğretim yöntemleri ve kullanılan ders araç gereçleri modern eğitime uygun bir şekilde düzenlenmiştir.¹²² Elifba ders kitapları yeniden düzenlenmiş, çocukları okumaya teşvik etmek adına resimli kitapların olması ve okumayı altı ayda öğretecek kolay yöntemlerin olması

¹¹⁵ Mine Çağır ve İbrahim Caner Türk, “1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 11, 2017, ss. 64-65.

¹¹⁶ Osmanlı’da ilköğretimde değişim 1870’li yıllarda yaşanmaya başlamıştır. İbtidâîlere dönüştürülen okullarda modern araç-gereçler kullanımı başlamıştır. Bk. Lütfi Budak ve Çiğdem Budak, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 181, 2014, s. 54.

¹¹⁷ Şerif Demir, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 13, 2015, s. 442.

¹¹⁸ İlkokullar için artık mekâtib-i ibtidâîye ve usûl-i cedide mektepleri terimleri kullanılmaktaydı. Geleneksel sistemdeki mektepler ise sıbyan veya usûl-i atika olarak adlandırılmıştır. Bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 226.

¹¹⁹ Mefail Hızlı, “Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 2008, s. 88.

¹²⁰ İbtidâîlerin temel öğretmen kaynağı *darülmuallimin* mezunlarıydı. Yeterli mezun sayısı olmadığından medrese mezunu, imam, vaiz ve müezzinler öğretmenlik yapmaktaydı. Bk. İlkay Erken, “İşkodra Vilayetinde İlköğretim Okullarında Öğretmen Temini ve Denetimi”, *Studies of the Ottoman Domain*, C. 8, S. 15, Ağustos 2018, ss. 144-145.

¹²¹ Gökmen, “Aydın Vilayeti’nde Sıbyan Mekteplerinin İptidâî Mekteplere Dönüştürülmesi”, ss. 154-155.

¹²² Tarık Soydan ve Mahmut Tüncel, “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, C. 43, S. 198, Bahar 2013, s. 120.

dikkat çekmiştir.¹²³ İbtidâî mekteplerinde sıra, öğretmen masası, tahta, harita ve yer küresi gibi araç gereçler kullanılmaya başlanmıştır.¹²⁴

İbtidâî mekteplerinin açılması hususunda İstanbul dışındaki yerler için en geniş adım 1871’de atılmaya başlanmıştır.¹²⁵ Bu kurumların ilk örneklerinden biri, 1872’de İstanbul’da¹²⁶ kurulan ibtidâî mektepleriydi. 1881’de Maârif Nezâreti bünyesinde bir alt daire olan Mekâtib-i Sıbyâniyye İdâresi’nin adı Mekteb-i İbtidâiyye İdâresi olarak değiştirilmiştir.¹²⁷ 1882’den sonra Maârif Nezâreti, eğitimde ağırlığı ibtidâî okullarına vermeye başlamıştır. Okullarda verilen eğitimin usulüne bakılmıştır. 1891 yılında yapılan düzenleme ile şehirlerdeki ibtidâî mektepleri üç sınıfa indirilmiş ve köy mektepleri için dört yıllık bir eğitim süresi uygun bulunmuştur. 1892’de ibtidâî mekteplerinde okutulan dersler; Elif Ba, Kur’an, tecvid, ilmihal, ahlâk, sarf-ı Osmanî, hesap ve hüsn-i hat’tır.¹²⁸ İlköğretim hakkında yenileşme çabalarıyla birlikte her türlü kararlar alınmış fakat mali imkansızlıklar, öğretmen eksikliği, yeniliklere karşı çıkmalar yüzünden hepsi uygulanamamıştır. Ancak yine de ortaya atılan fikir ve kararlar II. Meşrutiyet Dönemi için temel oluşturmuştur.¹²⁹

2.3.2. Osmanlı Devleti’nde Ortaöğretim

Tanzimat Dönemi’ne kadar Türk eğitim sistemindeki en büyük eksiklik ortaöğretim kurumlarının olmamasıydı. Sıbyan mektepleriyle verilmek istenen eğitim yetersiz kalınca sistemde bazı yenilikler gündeme gelmiştir. İlköğretimle yüksek öğretim arasındaki boşluğu doldurmak adına rüşdiye¹³⁰ mekteplerinin açılması planlanmıştır.¹³¹ Bu plan doğrultusunda 1838’de Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’ce okulların açılması kararlaştırılmıştır.¹³² Bu dönemde açılan rüşdiye okullarının eğitim kademelendirilmesindeki yeri karışıklıklara sebep olmuştur.

¹²³ İlhan Palalı, “Osmanlı Devleti’nde İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 127, S. 250, Ocak-Şubat 2021, s. 88.

¹²⁴ Gökmen, “Aydın Vilayeti’nde Sıbyan Mekteplerinin İptidâî Mekteplere Dönüştürülmesi”, s. 155.

¹²⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 466.

¹²⁶ Sıbyan mekteplerinin ıslah edilerek ibtidai okullarının açılması girişimleri sınırlı kalmıştır. 1876 yılına kadar İstanbul’da üç ibtidâî okulu varken, bütün Osmanlı coğrafyasındaki ibtidâî mektep sayısı 200’ü geçmiyordu. Bk. Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, s. 56.

¹²⁷ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, ss. 145-146.

¹²⁸ Palalı, “Osmanlı Devleti’nde İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri”, s. 89.

¹²⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 89.

¹³⁰ Rüşdiyeler; harbiye, ziraat, sanayi, tıp, ticaret ve mühendis gibi okullarda eğitim alacak öğrenciler için ortaokul seviyesindeki mekteplerdir. Bk. Adil Şen, “Osmanlı’dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 17, Güz 2013, s. 483.

¹³¹ Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, s. 223.

¹³² Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 40.

Nitekim rüşdiyeler ilköğretim veya ortaöğretim kademesinde zikredilmektedir. İlk dönemde ilkokul üstü hazırlık okulu olarak sayılmış daha sonra ortaokul karakterine uygun öğrenim derecesine yerleştirilmiştir.¹³³ Bu okulların hedefi yüksek okula öğrenci temin etmek olduğu kadar öğretmen ve memur ihtiyacını da karşılamaktı.¹³⁴

Rüşdiyelerin ilk örnekleri olarak kabul edilen okullar II. Mahmut döneminde kurulmuştur. Bunlar 1838’de Mekteb-i Maarif-i Adliye¹³⁵ ve 1839’da Mekteb-i Ulûm-i Edebiye¹³⁶ mektepleriydi.¹³⁷ Çocukların erginlik dönemine kadar eğitim görmesi gerekliliği düşünüldüğünden “rüşdiye” ismi II. Mahmut tarafından verilmiştir.¹³⁸ 1839’da kurulan Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti’ne İmamzade Esat Efendi atanmıştır.¹³⁹

Rüşdiye mekteplerinin sınıf içi düzeninde öğrenciler belli kademelere ayrılıp, toplu olarak ders görmekteydi.¹⁴⁰ Rüşdiyelere devam edecek öğrencilere aylık bağlanmıştır.¹⁴¹ Rüşdiye mekteplerinin programları yüksek öğretime ve mesleğe yönelik uygulanmaktaydı. 1846 talimatnamesine göre; Kuran-ı Kerim, Arapça, akaid, hesap ve yazı dersleri verilmekteydi. 1848’de ise müfredata Farsça, coğrafya ve hendese¹⁴² dersleri eklenmiştir.¹⁴³

1847’de Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti yerine Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti kurulmuştur. Bu nezârete Kemal Efendi atanmış ve rüşdiyeler bu tarihten itibaren gelişme göstermiştir. Yeni rüşdiyenin ilk örneği 1847’de Davutpaşa’da¹⁴⁴ açılmıştır.

¹³³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 91.

¹³⁴ Şenay Başkan ve Abdulhaluk Mehmet Çay, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 64, Haziran 2019, s. 180.

¹³⁵ II. Mahmut’un mahlası “Adli” olduğu için bu isim verilmiştir. Bk. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 148.

¹³⁶ Bu mektep halka ve memur olacılara hatasız yazı yazabilme ve bir konuyu yazıya dökme eğitimi vermek üzere kurulmuştur. Bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 149.

¹³⁷ Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, s. 59.

¹³⁸ Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmualimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 20, 2006, s. 25.

¹³⁹ Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 63.

¹⁴⁰ İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, s. 467.

¹⁴¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 385.

¹⁴² Geometri dersidir. Açılar, geometrik cisimler, yüzölçümü ve küre gibi konuları içermektedir. Daha detaylı bilgi için Bk. Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Kitabevi, Temmuz 2008, ss. 40-43.

¹⁴³ Cahit Baltacı, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 11, s. 857.

¹⁴⁴ İki yıllık bir rüşdiyedir. Öğrenciler eğitimden sonra Darülfünun’a gidecekti. Sıbyan okullarının ıslah edilmediği için bir yıl hazırlık ve bir yıl giriş yılı olarak süre eklemesi yapılmıştır. Eğitim süresi dört yıl olarak belirlenmiştir. Bk. Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 64.

Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemal Efendi, okulların çoğalmasıyla beraber ders programlarında önemli değişiklikler yapmıştır. 1850’de rüşdiye ders programlarında Farsça ve Arapça azaltılarak coğrafya, fen, matematik derleri artırılmıştır. Teorinin yanında uygulama dersleri de getirilmiştir. Ders programında yer alan dersler; Türkçe, Arapça, Farsça, coğrafya, fizik, geometri, astronomi, matematik, peygamberler tarihi, Osmanlı ve Dünya tarihidir.¹⁴⁵ Rüşdiyelerin taşrada yaygınlaştırılması 1853’te Rumeli’de 15, Anadolu’da yedi, Adalar’da üç olmak üzere 25 rüşdiye mektebinin açılmasıyla başlamıştır.¹⁴⁶

Eğitim süresi dört yıl olan rüşdiyelerde, 21 Mart 1850’de Dârülmaârif’in açılması bu süre altı yıla çıkmıştır. Ancak bu süreler zamanla yapılan düzenlemelerle değişebilmiştir. Rüşdiyelerdeki eğitim süresi 1863’te beş, 1869’da dört, 1892’de üç yıldır.¹⁴⁷ Zaman içerisinde be mektepler erkek, kız, karma, askeri ve özel rüşdiyeler şeklinde Osmanlı topraklarında yaygınlaştırılmışlardır.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti’nde kız öğrencilerin sıbyan mektebi dışında eğitim görme fırsatını yakaladıkları ilk eğitim kurumu rüşdiyelerdir. 1859’da kızların ortaöğrenim¹⁴⁹ görmesi açısından İstanbul Sultanahmet’te Cevri Kalfa¹⁵⁰ inâs rüşdiyesi açıldı.¹⁵¹ Kız rüşdiye mekteplerinde verilen dersler ise şöyledir; Mebadî-i ulûm-i dinîyye, lisân-ı Osmanî Kavâ’id, Mebadî-i Kavâ’id-i Arabiye ve Fârisiye, imlâ ve inşâ, müntehebât-ı edebîyye, tedbîr-i menzil, muhtasar tarih ve coğrafya, hesap ve defter tutmak usulü, resim, ameliyat-ı hıyatiye, musiki’dir.¹⁵²

¹⁴⁵ Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, ss. 75-76.

¹⁴⁶ Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, s. 62.

¹⁴⁷ Ünal Taşkın, “Ayıntap Rüşdiyesi”, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntap Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, 2020, s. 54.

¹⁴⁸ Baltacı, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, s. 856.

¹⁴⁹ İlk kız rüşdiyelerinde nakış derslerine kadın öğretmenler, diğer derslere erkek öğretmenler girmiştir. 1870 yılına Darülmualimat (Kız Öğretmen) okulu açılmıştır. Bk. Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, s. 82.

¹⁵⁰ Ocak 1859’da İstanbul’da açılan bu mektep Sultanahmet Kız Rüşdiyesi olarak da adlandırılmıştır. Bk. Mucize Ünlü ve Arzu Dünder, “Tanzimat Sonrası Modernleşme Sürecinde Selanik İnas Rüşdiye Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 50, 2021, s. 209.

¹⁵¹ Kız çocuklarını okula göndermeyen alışkın olmayan halk bu okula fazla ilgi göstermemiştir. Kız öğrencilerin okula göndermeye teşvik açısından *Takvim-i Vekayi*’de aracılığıyla duyurular yapılmıştır. Kız çocuklarının okula gitmesinde dinen herhangi bir engel bulunmadığı ve erkekler kadar kızların da iyi bir eğitimin İslamiyet tarafından emredildiği vurgulanmıştır. Bk. Öztürk, “Rüşdiye”, s. 301.

¹⁵² Tedbîr-i Menzil dersi, ev idaresi, ameliyat-ı hıyatiye dersi de dikişle ilgilidir. Ayrıca musiki dersi mecburi değildir. Bk. Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 476.

1867'ye kadar rüşdiyelere müslüman öğrenciler devam ederken, daha sonraları Türkçe sınavını başarıyla geçen Osmanlı vatandaşı her öğrenci mektebe kabul edilmiştir.¹⁵³ Rüşdiye mekteplerinin ortaöğretim kurumu olarak eğitim sisteminde yer alması ve programlı bir şekilde yaygınlaştırılması 1869 düzenlenmesi sonrasındır.¹⁵⁴ Nizamnamede rüşdiye mektepleri için şu hususlar yer almaktadır;

- a) 500 hanedan fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılacağı
- b) Rüşdiye masraflarının vilayet maarif idaresi tarafından karşılanması
- c) Rüşdiyelerin Meclis-i Kebîr-i Maarif tarafından belirlenen planlara göre yapılacağı
- d) Her rüşdiyeye, öğrenci sayısına göre öğretmen, mübaşir ve hademe tayin edileceği
- e) Muallim-i evvelin 800, ikincisinin 500, mübaşir 250, hademenin 150 kuruş maaşa bağlanacağı
- f) Rüşdiyelerin öğrenim süresi dört yıl olması
- g) Rüşdiyelerin 1-23 Ağustos arasında tatile girmesi
- h) Rüşdiyeyi bitirenlerin sınavla idâdiye kabul edileceği belirtilmiştir.¹⁵⁵

Nizamnameye göre rüşdiyelerde verilen dersler şunlardır; Osmanlıca, din dersi, imlâ, yazı, Arapça, hat, geometri, hesap, coğrafya, jimnastik, Osmanlı ve umumi tarih, mahalli dil ve Fransızcadır.¹⁵⁶ Rüşdiyelerde yapılan ıslahat çalışmalarına bakıldığında; 1881 yılında maarif komisyonu rüşdiyelerde öğretimi iki yıla indirerek, idâdi mektepleriyle birleştirmiştir. 1882 yılından itibaren din derslerine ağırlık verilmiş ve Fransız hocalar derslerden alınmışlardır. 1892'de ise tahsil süresi üç yıla çıkarılmış ve din-ahlak dersleri ağırlıklı olarak okutulmaya başlanmıştır.¹⁵⁷

Rüşdiye mekteplerinin geliştirilmesi Osmanlı eğitimi açısından oldukça önemlidir. Rüşdiye okulları Osmanlı topraklarının önemli bir bölümünde halkın modern eğitimden faydalandığı tek eğitim kurumu olmuştur.¹⁵⁸ Yenileşme adına diğer açılan kurumlardan birisi de idâdi mektepleridir. Ortaöğretim sisteminde yer bulan idâdiler, sultânîlerle rüşdiyeler arasında hazırlayıcı sınıf statüsündedir.

¹⁵³ Sadettin Eğri, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 26, 2014, s. 133.

¹⁵⁴ Mehmet Yavuz, "Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemlerinin İncelenmesi: Kurumlar ve Kişiler", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 31, S. 2, 2017, s. 440.

¹⁵⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 93.

¹⁵⁶ Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s. 78.

¹⁵⁷ İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", s. 307.

¹⁵⁸ Öztürk, "Rüşdiye", s. 303.

Arapça “idâd” kökünden türemiş olan idâdî kelimesi hazırlamak manasına gelmektedir.¹⁵⁹ İdâdîler¹⁶⁰, üst kademedede bulunan herhangi bir okula öğrenci yetiştiren mekteplerdir.¹⁶¹ İlk idâdîler ordu merkezlerinde¹⁶² 1845 yılında açılmıştır.¹⁶³ 11-14 yaş arasındaki öğrencilerin eğitim gördüğü idâdîlerin öğrenim süreleri mahallelerinde üç sınıf ve son sınıfı İstanbul’da almak üzere dört yıl olarak düzenlenmiştir.¹⁶⁴ Lise denginde olan idâdîler, askerî ve mülkî yüksek okullara öğrenci hazırlamak bakımından iki kısma ayrılmıştır.¹⁶⁵

Maarif Nizamnamesi’yle yapılan düzenlemelerden önceki okulların hazırlık sınıflarına hatta bazen sıbyan mekteplerine de idâdî denilmiştir. Bu durum bazı karışıklıklara sebebiyet vermiştir. Bu karışıklık 1869 Nizamnamesi’yle düzenlenmiştir.¹⁶⁶ Nizamnamede idâdîler hakkındaki hükümler şöyledir;

- a) İdâdî okulları, rüşdiyelerden mezun olan müslim ve gayri müslim öğrencilerin öğretim yaptıkları yerdir.
- b) 1.000 hane üzeri olan her kasabada birer idâdî okulu yapılacaktır.
- a) İdâdîlerin yapım masrafları, öğretmen ve hademe maaşları maarif idaresi sandığı tarafından karşılanacaktır.
- b) Her idâdîde muavinle beraber altı öğretmen bulunacaktır.
- c) İdâdîlerin yıllık tahsisatı, personel giderleriyle beraber 80.000 kuruş olacaktır.
- d) İdâdîlerin öğrenim süresi üç yıldır.¹⁶⁷

İlk sivil idâdî¹⁶⁸ 1873 yılında İstanbul’da Darü’l Maârif’in yerine açılmıştır.¹⁶⁹ İstanbul’daki idâdî sayısı 1876 yılına kadar arttırılmıştır. 1875’de taşrada Yanya Yenişehir İdâdîsi açılmıştır.¹⁷⁰ İdâdîlerin Osmanlı topraklarında¹⁷¹ yaygınlaştırılması

¹⁵⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 34.

¹⁶⁰ İdâdîler bir tür hazırlık sınıfı olup, Harp Okulu ve Askeri Tıbbiye’de eğitim almak isteyen öğrencilerin eksik bilgilerini tamamlamak üzere açılmıştır. Bk. Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s. 130.

¹⁶¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 495.

¹⁶² Ordu merkezlerinde kurulan ilk idâdîler; 1846’da İstanbul ve Bursa’da, 1847’de Edirne ve Manastır’da, 1848’de Şam’da, 1873’de Erzurum’da, 1876’da ise Bağdat’ta kurulmuştur. Bk. Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 68.

¹⁶³ Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 31.

¹⁶⁴ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 166.

¹⁶⁵ Cemil Öztürk, “İdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 464.

¹⁶⁶ Bilim, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, ss. 251-252.

¹⁶⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 115.

¹⁶⁸ İdâdî mekteplerinde okutulan dersler; Türkçe, Fransızca, Kavâ'id-i Osmanî, mantık, kitâbet ve inşâ, ilm-i servet-i milel, coğrafya, tarih-i umumi, ilm-i mevâlid, cebir, hesap ve defter tutma, hendese ve ilm-i mesaha, hikmet-i tabiiye, kimya ve resim şeklindedir. Bk. İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, s. 319.

¹⁶⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 117.

¹⁷⁰ Öztürk, “İdâdî”, s. 465.

¹⁷¹ 1884-85 tarihinde vilayetlerde 28 idâdî mektebi açılmıştır. 1892’de sayıca 34’e yükselen idâdîlerden Yanya, Selanik, Manastır, Şam, Beyrut, İzmir’de bulunanlar yatılıya (leylî) dönüştürülmüştür. Bk.

1884 yılında konan özel eğitim vergisinden sonra gerçekleştirilmiştir.¹⁷² Alınan kararlarla birlikte idâdîlerin sayıları artmıştır. 1888’de idâdîlerin öğrenim süresi dört yıla yükseltilmiştir. Vilayette gündüz eğitim verilen idâdîler, köy ve kasaba öğrencilerinin katılımını sağlamak amacıyla yatılı sisteme dönüştürülmüştür.¹⁷³

1892 yılından itibaren idâdîlerde geniş bir ıslahat hareketi başlamıştır. İdâdîlerdeki eğitim süreleri hakkında yeniden düzenlenmeye gidilmiştir. Taşrada bulunan idâdî mektepleri beş senelik olmak üzere gündüz, vilayet merkezlerindeki idâdîler ise yedi senelik ve yatılı olarak düzenlenmiştir.¹⁷⁴ Bu iki idâdî türünün arasında müfredat¹⁷⁵ farklılıkları oluşmuştur. Gündüz idâdîlerine yakın bölgelerdeki öğrenciler devam etmiştir. Ancak vilayet merkezine uzak kazalardaki rüşdiye mezunlarının okula devam edememe sorunu ortaya çıkmıştır. İşte bu sorunu çözmek adına 1892’de padişah iradesiyle merkez vilayetlere uzak kazalardan gelen öğrenciler için idâdîlere yatakhane ilave edilmesi onaylanmıştır.¹⁷⁶

1896’dan sonra ders programına ahlak ve fıkıh dersleri ilave edilmiştir. 1902 yılında müfredat derslerinin ağır olması nedeniyle yatılı (leylî) idâdîler sekiz, gündüzcü (nehâri)¹⁷⁷ idâdîler ise altı yıla çıkarılmıştır.¹⁷⁸ 1906 yılında ise idâdîler tekrar yedi yıl olarak eski durumuna döndürülmüştür.¹⁷⁹ II. Abdülhamid’in¹⁸⁰ uygulamalarıyla idâdîlerde din ve ahlak derslerinin saatlerinin arttırılmasıyla beraber fen derslerine de yer verilmiştir.¹⁸¹

Gökmen, “Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 20, s. 103.

¹⁷² Cihan, *Osmanlı’da Eğitim*, s. 72.

¹⁷³ Öztürk, “İdâdî”, s. 465.

¹⁷⁴ Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, T. C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 14.

¹⁷⁵ Haftada 20-25 saat arasında ders yapılmıştır. Kur’an-ı Kerim ve tecvid, ulûm-i dîniyye, Arabi, coğrafya, hüsn-i hat, Türkçe, edebiyat; sınıf düzeylerine göre de ahlâk, Fârisi, Fransızca, hulâsa-ı kavaid, hesap, usûl-i defteri, cebir ve müsellesat, hendese, kozmoğrafya, mekanik, fizik, kimya, mevâlid, tarih, ilm-i servet, ilm-i eşya, Hıfzısıhha, resim ve seçmeli El sine (Rumca, Bulgarca veya Ermenice) dersleri öngörülmüştür. Bk. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, ss. 112-113.

¹⁷⁶ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 159.

¹⁷⁷ Leylî ve nehâri idâdîler hakkında geniş bilgi ve işlenen ders programları hakkında; Bk. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, ss. 131-133.

¹⁷⁸ İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, s. 320.

¹⁷⁹ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 233.

¹⁸⁰ II. Abdülhamid döneminde İstanbul’da dokuz idâdî mektebi bulunurken, taşrada 109 idâdî mektebi bulunmaktaydı. Bunların 93’ü resmi, 19’u özel, beşi askeriydi. Toplam 20 bin öğrenci vardı. Bk. Öztürk, “İdâdî”, s. 466.

¹⁸¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 132.

3. CANIK SANCAĞINDA İLKÖĞRETİM MEKTEPLERİ

Osmanlı Devleti'nde eğitimin ilk basamağını oluşturan sıbyan mektepleri ülke genelinde çoğaltılarak sancak, kaza ve köy gibi yerleşim birimlerinde de faaliyet göstermişlerdir. Sıbyan mekteplerinde verilmeye çalışılan eğitim zaman içerisinde yetersiz kalmış ve ülke genelinde ıslah edilmeleri gündeme gelmiştir. Tanzimat'la başlayan eğitim hareketliliği ile beraber sıbyan mekteplerinin ibtidâî mekteplerine dönüştürülmesi ve kısıtlı imkanlar nedeniyle mektep bulunmayan bölgelerde yenilerinin yapılması hedeflenmiştir. Başta İstanbul olmak üzere açılan ibtidâî mektepleri zaman içerisinde diğer vilayetlerde de açılmaya başlamıştır. 1892-1893 yıllarında Osmanlı coğrafyasında eğitim veren 18.938 sıbyan mektebi ve 3.057 ibtidâî mektebi bulunmaktaydı.¹⁸²

Bu bölümde Canik sancağının dahilinde yer alan kaza ve köylerinde eğitim vermekte olan ilköğretim mektepleri hakkında genel bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Bununla birlikte Canik sancağının merkez kaza durumunda olan Samsun için ayrı bir başlık oluşturulara mektepler hakkında bilgi verilecektir. Merkez kaza olarak belirttiğim başlıkta karışıklık yaşamamak adına Samsun ismi de kullanılacaktır. Ayrıca Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazalarıyla birlikte Alaçam ve Kavak nahiyelerinde bulunan ilköğretim mektepleri hakkında bilgiler verilecektir. Elde edilen bilgiler kapsamında sancak geneli, kaza ve köylerde bulunan sıbyan ve ibtidâî mektep sayıları, eğitim gören öğrenci mevcutları, mekteplerin inşa süreçleri, kullanılan malzemeler, masraflar, tayinler ve açılışlar hakkında bilgiler aktarılacaktır. Eğitim gören kız öğrencilerle birlikte kız mektep sayılarının durumuna değinilecektir. Ayrıca kız ver erkek isimlerinin yanında inâs ve zükur¹⁸³ ifadeleri de birlikte kullanılacaktır.

Canik sancağı geneline baktığımızda; 1869 yılında toplam 657 sıbyan mektebinde toplam 12.343 öğrenci vardı.¹⁸⁴ 1877 yılında bağlı kazalarla beraber Canik sancağında toplamda 200 kadar sıbyan mektebi bulunmaktaydı.¹⁸⁵ 1879 yılında ise sancakta 650 mektep vardı.¹⁸⁶ 1894-1895 yıllarında Canik sancağındaki ibtidâî mektebi ve öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir;

¹⁸² Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 231.

¹⁸³ İnâs; kızlar ve kadınlar için, zükur; erkekler için kullanılan kelimelerdir. Bk. Ferit Devellioğlu, *Lûgat*, Ankara, s. 519; s. 1436.

¹⁸⁴ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

¹⁸⁵ D.S., H. 1294/M. 1877, Def'a 32, s. 535.

¹⁸⁶ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

Tablo 3.1. Canik Sancağında İbtidâî Mektebi ve Öğrenci Sayısı (1894-1895)

Sancak	Usul-i Atika	Usul-i Cedide	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	II.Abdülhamid Dönemi Açılan Okul Sayısı
Canik ¹⁸⁷	642	23	12.983	5.349	98

1894-1895 yıllarında eski usulde eğitim veren mektep sayısı 642, yeni usulde yeni eğitim veren mektep sayısı ise 23'tür. Erkek öğrenci sayısı 12.983 ve kız öğrenci sayısı 5.349 olmak üzere toplam öğrenci sayısı 18.332'dir. II. Abdülhamid Dönemi'nde açılan mektep sayısı 98'dir. Ayrıca eğitim harcamaları kapsamında 1894'te Canik sancağının masrafları 227.130 kuruş olarak belirtilmiştir.¹⁸⁸

Canik sancağında ibtidâî mekteplerinin yıllar içerisinde öğrenci ve okul sayısı ile ilgili tasnif şu şekildedir;

Tablo 3.2. Canik Sancağında İbtidâî Mektepleri (1898-1903)

Sene	Kız İbtidâî Mektep Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı	Erkek İbtidâî Mektep Sayısı	Erkek Öğrenci Sayısı
1898 ¹⁸⁹	211	5.349	454	12.983
1901 ¹⁹⁰	223	6.821	503	15.225
1902 ¹⁹¹	226	7.062	511	15.830
1903 ¹⁹²	224	6.921	504	15.302

Genel olarak eldeki verilere bakıldığında mektep ve öğrenci sayısında değişiklikler görülmektedir. Ayrıca yukarıdaki verilere göre kız ve erkek ibtidâî mektep sayısındaki en önemli artışın 1901 yılında gerçekleştiğini görmekteyiz. Kız öğrenciler için 12, erkek öğrenciler için ise 49 mektep daha açılmıştır. Aynı yıl içerisinde artan mektep sayılarına orantılı olarak kız öğrenci sayısı 1.472, erkek

¹⁸⁷ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, Mehmet Ö. Alkan (haz.), Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 6, s. 94.

¹⁸⁸ *T.V.S.*, H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 303.

¹⁸⁹ *T.V.S.*, H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 671.

¹⁹⁰ *T.V.S.*, H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 457.

¹⁹¹ *T.V.S.*, H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 677.

¹⁹² *T.V.S.*, H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 953.

öğrenci sayısı ise 2.242 artmıştır. 1908 ve 1910 yılları arasında sancakta maarif müfettiş olarak Yusuf Efendi görev yapmıştır.¹⁹³

3.1. Canik Merkez Kazası

Merkez kazada 3 Mart 1836 yılında Abdullah Paşa bin Süleyman Paşa tarafından Hazinedârzâde Abdullah Paşa mektebi kurulmuştur.¹⁹⁴ Merkez kazada senelere göre değişen mektep sayıları ise şu şekildedir;

Tablo 3.3. Canik Merkez Kazası Sıbyan Mektepleri (1869-1903)

Sene	Sıbyan Mektebi Sayısı	Sene	Sıbyan Mektebi Sayısı
1869 ¹⁹⁵	45	1881 ¹⁹⁶	166
1871 ¹⁹⁷	10	1903 ¹⁹⁸	157
1879 ¹⁹⁹	166	-	-

Tablo incelendiğinde; 1869 yılında merkez kazada 45 sıbyan mektebinde 1234 öğrenci mevcuttu. 1879-1881 yılında 166, 1903 yılında ise 157 sıbyan mektebi vardı. Giderek yaygınlaşmaya başlayan mekteplerin sayısı artarak eğitim faaliyetleri sürdürülmeye çalışılmıştır.

1896 yılında Samsun’da “Subaşı ve Dede Havlu”²⁰⁰ adında erkek öğrencilere mahsus iki ibtidâî mektebi bulunmaktaydı. İki mektepteki toplam öğrenci sayısı 267’ydi. Mezun olan öğrenciler imtihanlarını iyi bir şekilde vermelerinden dolayı diplomalarını almışlardır. Bu okulların binaları vaktiyle bir salon olacak şekilde inşa

¹⁹³ D.S., H. 1326/M. 1908, Def’a 65, s. 804; D.S., H. 1327/M. 1909, Def’a 66, s. 850; D.S., H. 1328/M. 1909, Def’a 67, s. 858.

¹⁹⁴ Günümüzde Samsun merkezde Pazar Mahallesi’nde bulunan Abdullah Paşa İlkokulu, 3 Mart 1836 yılında Abdullah Paşa bin Süleyman Paşa tarafından kurulmuştur. Bk. Hatip Yıldız, “Osmanlı Yenileşme Döneminde Canik Sancağı’nda Temel Eğitim”, *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri I*, Osman Köse (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2015, s. 265. Görsel için bk. Ek 5.

¹⁹⁵ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def’a 1, s. 153.

¹⁹⁶ T.V.S., H. 1298/M. 1881, Def’a 12, s. 289.

¹⁹⁷ T.V.S., H. 1288/M. 1871, Def’a 3, s. 207.

¹⁹⁸ T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def’a 21, s. 541.

¹⁹⁹ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def’a 11, s. 255.

²⁰⁰ Bina Samsun’un merkezinde Pazar Mahallesi, Fatih Sultan Mehmet Caddesi’nde bulunmaktadır. Binanın inşa kitabesinde “İbtidâî Mektebi/ 1 Safer 1319” yazmaktadır. Dede Havlu ibtidâî mektebi olarak faaliyet göstermiştir. Samsun vazifesinde bulunan Fazıl Bey’in ismini alarak uzun süre Fazıl Kadı İlköğretim Okulu olarak hizmet vermiştir. Günümüzde “Samsun Fazıl Kadı Gençlik Merkezi” olarak kullanılmaktadır. Bk. BOA., *Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)*, 337/22, 19 Muharrem 1314/ 30 Haziran 1896; Samsun Turizm Rehberi, Samsun Valiliği 2019, s. 17. Görsel için bk. Ek 4.

edilmiştir. Fakat zamanla artan öğrenci sayısına karşılık dershanelerin yetersizliğinden dolayı ibtidâî mekteplerinin genişletilmesi adına Maarif Nezâreti'ne başvuruda bulunulmuştur. Genişletme masrafı 27 bin kuruş olarak hesaplanmıştır. Yapımına karar verilen mektep için çalışmalar başlatılmış ve ödeneğin maarif sandığından karşılanması talep edilmiştir.²⁰¹

Samsun'da eğitim veren ibtidâî mekteplerinden diğeri Hançerli ibtidâî²⁰² mektebiydi. 1910 yılında öğrencilerin başarılı olmalarında emek sarfeden Hançerli ibtidâî mektebinin muallim-i evveli verdiği hizmetlerinden dolayı ahali tarafından ödüllendirilmek istenilmiştir.²⁰³

3.1.1. Kavak Nahiyesi

Kaynaklarda merkez kazaya bağlı Kavak nahiyesindeki ilköğretim mekteplerinin varlığından söz edilmekle birlikte sayıları hakkında bilgiye rastlanılmamıştır. 1875 yılında nahiyede bir sıbyan mektebi açılması istenmiştir. Ayrıca sıbyan mektebinin yanında herhangi bir rüşdiye mektebinin bulunmaması üzerine bölgede rüşdiye yapılmasına yönelik bir yer tahsis edilmiştir. Belirlenen yerde kullanılmaz durumda olan bir medrese bulunmaktaydı. Bu durum üzerine öğrenciler, yakın bölgelerde bulunan mekteplere gönderilmişlerdir. Bölgedeki öğrenci sayılarının tespitinin yapılması konusunda Canik mutasarrıflığından bilgi istenmiştir.²⁰⁴ Ayrıca rüşdiye muallimi olarak gönderilen öğretmenin geçici olarak başka bir yere gönderilmesi talep edilmekle beraber tahsis edilen bölgede bir sıbyan mektebinin açılması yönünde araştırmalar yapılması gerektiği Canik mutasarrıflığına bildirilmiştir.²⁰⁵

Temmuz 1875 yılında sıbyan mekteplerinin ıslah edilip, sayılarının artırılması konusu yeniden gündeme gelmiştir. Sıbyan mekteplerinin sayılarının artmasıyla beraber artacak öğrenci sayılarıyla birlikte Kavak nahiyesine yeniden rüşdiye muallimlerinin atanması isteği de bildirilmiştir.²⁰⁶

²⁰¹ BOA., *MF.MKT.*, 337/22, 19 Muharrem 1314/ 30 Haziran 1896.

²⁰² Hançerli ibtidâî mektebinin tam olarak inşa tarihi ve yeri bilinmemektedir. Elde edilen bilgiler kapsamında mektep 1910 yılı içerisinde faaliyet göstermekteydi. Bk. BOA., *Maarif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.)*, 280/8, 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910; Görsel için bk. Ek 6.

²⁰³ BOA., *MF.İBT.*, 280/8, 2 Temmuz 1326/15 Temmuz 1910.

²⁰⁴ BOA., *MF.İBT.*, 5/113, 16 Safer 1292/24 Mart 1875.

²⁰⁵ BOA., *MF.MKT.*, 26/149, 26 Safer 1292/3 Nisan 1875.

²⁰⁶ BOA., *MF.MKT.*, 30/139, 15 Temmuz 1291/27 Temmuz 1875.

Kavak nahiyesinde kurulacak rüşdiye mektebinin öğrenci kaynağı sıbyan mekteplerinden yetişecek öğrencilerdi. Bu nedenle nahiye dahilindeki sıbyan mekteplerinin ıslahı ve çoğaltılması amaçlanmıştır.

3.2. Bafra Kazası

Bafra kazası, kasaba ve köylerinde bulunan sıbyan ve ibtidâî mekteplerinin sayısal verileri şu şekildedir; 1869 yılında kaza genelinde 77 sıbyan mektebinde 1396 öğrenci mevcutken²⁰⁷, 1879 yılında Bafra kazasında 70 öğrenci bulunmaktaydı.²⁰⁸ 1888, 1892 ve 1896 yıllarında Bafra kasabası dahilinde iki ibtidâî mektebi vardı.²⁰⁹

1893'te Bafra kasabasındaki Cami-i Kebir²¹⁰ Mahallesi'nde eğitim vermekte olan bir ibtidâî mektebi bulunmaktaydı. Eğitimin devam ettiği bu mektebin üçüncü senesine geçecek öğrencilerin rüşdiye mektebine alınmasından dolayı üçüncü sınıfa geçecek öğrenci kalmamış, okulda üçüncü sınıf boş kalmıştır. Mektebin öğretmeni tarafından ibtidâî mektebi diploması olmayan öğrencilerin rüşdiye mektebine kabul edilmemesine yönelik bilgiler Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne bildirmiştir.²¹¹

1899 yılında Bafra kazası merkezinde bulunan sıbyan mekteplerinin tamiri gündeme gelmiştir. Ayrıca işinin erbabı olan ve yeni tarzda eğitim verecek öğretmenlerin uygun olanlarının tayini istenmiştir. Yapılan öğretmen talebiyle birlikte mekteplerin isimlerinin de değiştirilmesi teklif edilmiştir. Bafra'da bulunan Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki mektebe "Hamidiye"; Osmaniye Mahallesi'ndeki mektebe "Mecidiye"; Çilhane Cami²¹² civarındaki mektebe "Osmaniye" ve Alaçam nahiye merkezindeki mektebe ise "Burhaniye" isimlerinin verilmesi konusunda Trabzon valisi tarafından Maarif Nezâreti'ne bilgilendirme yapılmıştır. Mekteplerde yeni tarzda eğitim vermek üzere öğretmenlerin seçimi ve Debbaghane Mahallesi'ndeki²¹³

²⁰⁷ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

²⁰⁸ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

²⁰⁹ T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def'a 13, s. 577; T.V.S., H. 1309/M. 1892, Def'a 14, s. 504; T.V.S., H. 1313/M. 1896, Def'a 16, s. 503.

²¹⁰ Bafra Cami-i Kebir Mahallesi'nde bir ibtidâî mektebi bulunmaktaydı. Mektebin ismi "Hamidiye" olarak geçmektedir. 1893 yılında Trabzon vilayetine gönderilen yazıda mektep için istekler bildirilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 188/70, 18 Teşrinisânî 1309/ 30 Kasım 1893.

²¹¹ BOA., *MF.MKT.*, 188/70, 18 Teşrinisânî 1309/ 30 Kasım 1893.

²¹² Bafra'da 1899 yılında Çilhane Cami civarında eğitim veren mektebe "Osmaniye" mektebi denilmiştir. Tamiri gerçekleştirilen bu mektepte gerekli muallim kadrolarının oluşturulmasıyla beraber eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Bugünkü Bafra merkezi Çilhane Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bk. BOA., *İrade Maarif (İ.MF.)*, 5/59, 27 Muharrem 1317/7 Haziran 1899. Görsel için bk. Ek. 11.

²¹³ Bafra'da yeni tarzda eğitim vermek üzere 1899 yılında Debbaghane Mahallesi'ndeki mektebin ismi "Mecidiye" olarak belirlenmiştir. Büyük ihtimal bu mektep Tabakhane Cami'sinin yakınında faaliyet göstermiştir. Bk. BOA., *İ.MF.*, 5/59, 27 Muharrem 1317/7 Haziran 1899. Görsel için bk. Ek. 12.

mektebin isminin “Mecidiye” olarak belirlenmesi konusunda da 24 Haziran 1899 yılında değişiklik yapılmıştır.²¹⁴ Tamiri gerçekleştirilen bu üç mektepte²¹⁵ uygun öğretmenlerin tayinlerinin gerçekleştirilmesiyle beraber eğitim ve öğretime başlanmıştır.²¹⁶ Yeni tayin edilecek öğretmenlerin isimleri, tayin tarihleri ve maaşları hakkında bilgiler Maarif Nezâreti’nden talep edilmiştir.²¹⁷

1902-1904 yılları arasında kaza genelinde ve kasabadaki okul sayılarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bafra kazası köyleri toplamında ise okul sayısı artarak 97’ye ulaşmıştır.²¹⁸

3.2.1. Alaçam Nahiyesi

Bafra kazasına bağlı Alaçam nahiyesinin genelindeki öğrenci ve mektep sayılarına baktığımızda; 1869 yılında 38 mektepte 565 öğrenci mevcutken²¹⁹, 1879’da 21 mektep vardı.²²⁰

1893 yılında Alaçam nahiyesi merkezinde yaşayan halk tarafından yardım toplanarak bir ibtidâî mektebi açılmasına karar verilmiştir.²²¹ Açılış öncesinde mektebin inşasına dair arsa ve resmi açılış bilgileri Trabzon vilayetine bildirilmiştir.²²² Nahiyeye merkezinde inşa edilen ibtidâî mektebinin açılış töreni dualar edilerek gerçekleşmiştir.²²³

1898-1899 yıllarında Alaçam nahiyesi merkezinde halkın yardımlarıyla bir mektep inşası gündeme gelmiştir. İnşa edilen bu bina rüşdiye mektebi olacak şekilde tasarlanmıştır. Ancak binanın ilk zamanlar boş kalmaması adına ibtidâî mektebi olarak kullanılmasına karar verilmiştir. İbtidâî derecesinde kullanılan bu mektepte muallim maaşı ve masraflar konusu da tartışılmıştır. Yapılan görüşmeler neticesinde maaş için 250 kuruş tahsisat belirlenmiştir. Ancak maaş ve masraflar için maarif bütçesinden herhangi bir ödenek çıkmamıştır. Bunun neticesinde muallim maaşları ve okul masrafları için halk arasında para toplanmıştır. Toplanan paralar aynı sene içerisinde

²¹⁴ BOA., *İ.MF.*, 5/59, 27 Muharrem 1317/7 Haziran 1899.

²¹⁵ Mekteplerin tamiri sonrasında eğitim alan öğrenci sayılarında günden güne artış yaşandığına dair bilgi mevcuttur. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 451/53, 11 Şubat 1314/23 Şubat 1899.

²¹⁶ BOA., *Babıali Evrak Odası (BEO.)*, 1332/99854, 11 Haziran 1315/24 Haziran 1899.

²¹⁷ BOA., *MF.MKT.*, 451/53, 21 Haziran 1315/3 Temmuz 1899.

²¹⁸ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def’a 20, s. 487; T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def’a 21, s. 547; T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def’a 22, s. 335.

²¹⁹ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def’a 1, s. 153.

²²⁰ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def’a 11, s. 255.

²²¹ BOA., *MF.İBT.*, 36/12, 10 Safer 1309/15 Eylül 1891.

²²² BOA., *MF.İBT.*, 36/12, 11 Muharrem 1311/25 Temmuz 1893.

²²³ BOA., *MF.MKT.*, 206/27, 5 Ramazan 1311/12 Mart 1894.

kullanılmıştır.²²⁴ 1899 yılı kayıtlarında Alaçam nahiye merkezinde bulunan mektebin ismi “Burhaniye” olarak geçmektedir.²²⁵ Ayrıca günümüzde Samsun iline bağlı Alaçam ilçesinde Alaçam Mübadele Müzesi olarak kullanılan bina XIX. yüzyılın sonlarına doğru ibtidâî mektebi olarak hizmet vermiştir.²²⁶ 1902’de Alaçam nahiyesi genelinde 32 ibtidâî mektebi bulunmaktaydı.²²⁷

3.3. Çarşamba Kazası

Çarşamba kazasında genel olarak eğitim ve öğretim veren mekteplere sayısal olarak bakarsak; 1879 yılında Çarşamba kazasında ise 147 islam mektebi vardı.²²⁸ 1888’de kaza merkezi Çarşamba kasabasında yine dört ibtidâî, kaza dahilinde ise 280 sıbyan mektebi mevcuttu.²²⁹

1894 yılında Canik sancağına bağlı, Çarşamba kaza merkezinde halkın yardımlarıyla toplanan 25 bin kuruş ödenekle bir ibtidâî mektebi açılmıştır.²³⁰ 1895 yılında Çarşamba kazasında bulunan bir ibtidâî mektebinin tamiri gündeme gelmiştir. Mektep tamirinin devam ettirilmesi hususunda Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa’nın girişimleri bulunmaktadır. Çarşamba kazası dahilinde bulunan bir un değirmeninin gelirinin kullanılmasına dair Maarif Nezâreti’ne bildirim yapılmıştır. Ancak mektep tamirati için ayrılan yedi bin kuruşluk hasılatın bir kısmının öğretmen maaşlarında da kullanılması öngörülmüştür. Yapılan hesaplar neticesinde maarife ait vakıf gelirleri arasındaki un değirmeninden senelik hasılatın miktarı belirlenerek ibtidâî mektebine aktarılması maarif komisyonuna bildirilmiştir. Ayrıca sancak dahilinde eğitim giderlerine ilişkin genel bir çizelgenin tutulması Canik mutasarrıflığından, Maarif Nezâreti tarafından istenmiştir.²³¹

1899-1900 yıllarında Çarşamba kazasındaki ibtidâî muallimliğine dikkat çeken bir tayin gerçekleştirilmiştir. Çarşamba rüşdiye mektebi hademesi Durmuş Efendi,

²²⁴ BOA., *MF.MKT.*, 425/44, 24 Kanunuevvel 1314/ 5 Ocak 1899.

²²⁵ BOA., *İ.MF.*, 5/59, 27 Muharrem 1317/7 Haziran 1899.

²²⁶ Bu mektep binası sonraki senelerde farklı amaçlarla kullanılmıştır. Bina zemin üstünde tek katlı ve kiremitle kaplıdır. Bk. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Samsun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <https://samsun.ktb.gov.tr/TR-217088/alacam-mubadele-muzesi.html> (Erişim: 26 Nisan 2022). Görsel için bk. Ek 15.

²²⁷ *T.V.S.*, H. 1320/M. 1902, Def’a 20, s. 493.

²²⁸ *T.V.S.*, H. 1296/M. 1879, Def’a 11, s. 255.

²²⁹ 1888 yılında faaliyet gösteren dört ibtidâî ve 280 sıbyan mektebi sayısı 1892, 1894 ve 1896 yılları salnamelerinde de aynı şekilde kayda geçirilmiştir. Bk. *T.V.S.*, H. 1305/M. 1888, Def’a 13, s. 579; *T.V.S.*, H. 1311/M. 1894, Def’a 15, ss. 553-555; *T.V.S.*, H. 1313/M. 1896, Def’a 16, s. 509.

²³⁰ *M.S.*, H. 1316/M. 1898-1899, s. 1118.

²³¹ BOA., *MF.MKT.*, 285/6, 9 Ağustos 1311/21 Ağustos 1895.

Çarşamba Tayyarpasha İbtidâi Mektebi muallimliğine atanmıştır. Rüşdiyede Durmuş Efendi'den boşalan görevli kontenjanına ise İdris Efendi tayin edilmiştir.²³²

1902 ve 1904 yılları arasında kasabadaki okul sayısı yükselmiş ve sekize ulaşmış, Çarşamba kaza genelinde ise okul sayısı azalarak 190'a inmiştir.²³³ Bunun muhtemel nedeni bu yıllarda kaza sınırlarında yaşanan değişikliktir.

3.4. Fatsa Kazası

Fatsa kazası genelindeki mektep ve öğrenci sayısına baktığımızda; 1869 yılında 72 sıbyan mektebinde 1352 öğrenci mevcutken²³⁴, 1879'da 48 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.²³⁵ 1888-1896 yılları arasında kaza merkezi Fatsa'da iki ibtidâi mektebi vardı.²³⁶ 1902'de ise inşa edilen okullarla birlikte Fatsa kasabasındaki mektep sayısı altıya, kaza genelindeki okul sayısı da 96'ya ulaşmıştır.²³⁷

1901 yılında Fatsa kazasında kız ve erkek öğrencilere mahsus bir ibtidâi mektebi açılmasına yönelik çalışmalar başlatılmakla beraber mektebin açılması konusunda halkın hizmet ve yardımları beklenmiştir. Bunun ardından Fatsa kazasında açılan ibtidâi mektebinin senelik 3.000 kuruş kira bedeliyle, erkek öğretmenin maaşı hakkında, Maarif Nezâreti tarafından Canik mutasarrıflığına bilgi verilmiştir. Ayrıca okulun açılmasında öncü rol oynayan Fatsa kaymakamına verdiği hizmetlerinden dolayı maarif adına teşekkür edilmiştir.²³⁸

3.5. Terme Kazası

Terme kazası mektep ve öğrenci sayısına baktığımızda; 1869 yılında 50 mektepte 465 öğrenci mevcuttu.²³⁹ Aradan geçen on yıllık sürede kazada devam eden okul inşa çalışmaları neticesinde 1879'da okul sayısı 79'a yükselmiştir.²⁴⁰

²³² BOA., *MF.MKT.*, 494/5, 21 Teşrinievvel 1315/2 Kasım 1899.

²³³ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 503; T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 551; T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 341.

²³⁴ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

²³⁵ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

²³⁶ T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def'a 13, s. 595; T.V.S., H. 1309/M. 1892, Def'a 14, s. 529; T.V.S., H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 581; T.V.S., H. 1313/M. 1896, Def'a 16, s. 531.

²³⁷ 1903-1904 yıllarında Fatsa kazası genelinde 96 islam mektebi ile 16 Hristiyan mektebi bulunmaktaydı. Bk. T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 531; T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 561; T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 353.

²³⁸ BOA., *MF.MKT.*, 602/16, 27 Şaban 1319/9 Aralık 1901.

²³⁹ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

²⁴⁰ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

1894 yılına gelindiğinde kazada bir mektep yapılmasına karar verilmiştir. Mektep inşa masrafları için halkın yardımları sayesinde 40 bin kuruş toplanmıştır.²⁴¹ 1898 yılında Canik sancağı dahilinde bulunan Terme kazası ibtidâî mektebinde; muallim-i evvel Ethem Efendi ile muallim-i sâni Mehmet Efendi görev yapmıştır.²⁴² 1902 yılına gelindiğinde Terme kazası genelindeki okul sayısı 124'e ulaşmıştır.²⁴³

3.6. Ünye Kazası

1869 yılında Ünye kazası genelinde 79 mektepte 1554 öğrenci bulunmaktaydı.²⁴⁴ Ünye kasabasında ise 1871 yılında sekiz mektep vardı.²⁴⁵ 1888'de Ünye kazasında toplamda 85 ibtidâî mektebinde 973 öğrenci vardı.²⁴⁶ 1902'de Ünye kazası dahilinde ibtidâî derecesinde olmak üzere 102²⁴⁷ mektep bulunmaktaydı.²⁴⁸

1905 yılında Ünye kazasında bir mektep binası inşa ettirilmiştir. Mektep binası Tokatlızade Müftü Hasan Fehmi'nin oğulları Ahmet Efendi ve Halil İbrahim Efendi'nin gayretleriyle açılmıştır. Mektebin ilk ismi "Fevziye Mektebi" dir. Üç katlı bir şekilde halkın yardımlarıyla açılan bu mektep binası sırasıyla ibtidâî ve rüşdiye mektebi olarak kullanılmıştır.²⁴⁹

Zaman içerisinde sağlık şartları nedeniyle eğitime ara verilmiştir. Maarif Nezâreti, Osmanlı Devleti'nde artan kolera vakaları nedeniyle Ünye kazasında eğitim veren mekteplerin tatil edilmesi yönünde bir telgrafname göndermiştir.²⁵⁰ 1908 yılında Ünye kazasında halkın yardımlarıyla yeni bir ibtidâî mektebi inşa edilmiştir. Yeni tarzda eğitim vermek üzere tasarlanan bu mektep için tedrisat konusunda hizmet ehliyeti bulunan muallim Ünyeli Ahmet Vasfi Efendi'nin tayini uygun bulunmuştur. Maaş olarak 200 kuruş rakamı belirlenmiştir.²⁵¹ Ancak Ahmet Vasfi Efendi'nin maaşı

²⁴¹ M.S., H. 1316/M. 1898-1899, s. 118.

²⁴² T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 615.

²⁴³ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 511.

²⁴⁴ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

²⁴⁵ T.V.S., H. 1288/M. 1871, Def'a 3, s. 207.

²⁴⁶ T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def'a 13, ss. 589-591.

²⁴⁷ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 523.

²⁴⁸ 1903-1904 yıllarında 102 İslam, beş Rum ve 15 Ermeni ibtidâî mektebi bulunmaktaydı. Bk. T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 557; T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 349.

²⁴⁹ 1928'den itibaren ilköğretim faaliyetlerine devam etmiştir. 1935 yılından sonra "Anafarta İlkokulu" adını almıştır. Bugün Ünye ilçesinin Atatürk Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bk. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Ordu/Ünye Anafarta İlkokulu, <https://anafartaunye.meb.k12.tr> (Erişim: 29 Nisan 2022). Görsel için bk. Ek 14.

²⁵⁰ BOA., *MF.İBT.*, 37/106, 22 Muharrem 1310.

²⁵¹ BOA., *MF.MKT.*, 1079/5, 10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908.

bütçeden karşılanamamıştır. 200 kuruş maaşının karşılanması adına gelecek yılın bütçesinin yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir.²⁵²

3.7. İlköğretim Mekteplerine Genel bir Bakış

Canik sancağının genelinde ilköğretim seviyesindeki sıbyan mekteplerinin en yaygın eğitim kurumları olduklarını söyleyebiliriz. Kaza ve köylerde ardı sıra açılan sıbyan mektepleriyle birlikte eğitim faaliyetleri sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak zaman içerisinde sıbyan mekteplerinden istenilen verim alınamama durumu ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni olarak; nitelikli öğretmenlerin azlığı ve yeni usulde eğitim yapılmaması gösterilmektedir.²⁵³ Bu anlamda sıbyan mekteplerinin ıslah edilme süreci başlamıştır. Ancak sıbyan mekteplerinin iyileştirilme sürecinin yeterli gelmemesi sonucu ibtidâi mektepleri açılması gündeme gelmiştir.

Canik sancağının ilköğretim seviyesindeki mekteplerin geneline baktığımızda; Sıbyan mektepleri genellikle mahalle aralarında ve nüfusun yoğun olduğu bölgelerde açılmıştır. Sıbyan mekteplerinin isimlerine dair geniş bir liste bulunmamaktadır. Verilen istatistik listelerinde ise farklı bilgiler mevcuttur. Bunun nedeni olarak aynı tarihe ilişkin bilgileri bulunduran kaynakların farklı sayıları göstermeleridir. Sayımların sağlıklı bir şekilde yapılmaması ve bilgilerin eksik veya fazladan işlenmesine yönelik sebepleri sayabiliriz. Zaman içerisinde ibtidâi mekteplerinin açılmasıyla beraber sıbyan mektepleri de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yeniden inşa süreçleri yanında mevcut mektep binalarının tamir edilmesi de yoğun çalışmalar arasındaydı. Genellikle mektep inşasında veya tamirinde halkın yardımları ön plana çıkmıştır. Özellikle inşa edilecek mekteplerin uygun yerlere yapılması ve mektebe gidecek öğrencilerin sayılarının tespiti çalışmaları yoğunluktadır. Masraflar konusunda ise Canik mutasarrıflığı ve Trabzon vilayeti arasında fikir alışverişi yaşanmıştır.

Arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler kapsamında Canik sancağı genelinde; Samsun'da Subaşı, Dede Havlu ve Hançerli; Bafra kazasındaki Cami-i Kebir Mahallesi'nde Hamidiye; Osmaniye Mahallesi'nde Mecidiye; Çilhane Cami civarındaki Osmaniye; Debbaghane Mahallesi'ndeki Mecidiye; Alaçam nahiyesinde

²⁵² BOA., *MF.MKT.*, 1079/5, 9 Teşrinievvel 1324/22 Ekim 1908.

²⁵³ Hüseyin Şimşek, "Osmanlı Döneminde Kısa Süreli Öğretmen Yetiştirme Uygulamaları (Darulameliyat ve Taşrada Öğretmen Yetiştirme)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, 2014, s. 79.

Burhaniye ve arşamba kazasında Tayyarpasha İbtidâî Mektebi isimlerine ulaşılmıştır. Mektepler için muallim atamaları, maaşlar ve ders araç-gereç gibi istekler Canik mutasarrıflığından veya Trabzon vilayetinden sorulmuştur. Eksik kalan tahsisat halkın yardımları ya da vakıflardan sağlanmaktaydı. arşamba kazasında bulunan mektebin yıllık masrafları Trabzon valisi Battal Hüseyin Paşa tarafından vakfedilen un değirmeni üzerinden sağlanmıştır.

Canik sancağı geneli, merkezi kaza, Bafra, arşamba, Fatsa, Terme, Ünye kazaları ile Alaçam ve Kavak nahiyelerinin yıllara göre değişen mektep ve öğrenci sayılarıyla ilgili istatistik bilgileri Trabzon Vilayet Salnameleri, Devlet Salnameleri ve Maarif Salnameleri'nden yararlanılarak yazılmıştır.

4. CANİK SANCAĞINDA ORTAÖĞRETİM MEKTEPLERİ

Osmanlı eğitim sisteminde yüksek okullara öğrenci hazırlamak adına rüşdiye mektepleri açılmıştır. 1869 yılına kadar sayıları artış göstererek açılan rüşdiye mektepleri Tanzimat Dönemi'nin eğitim temelli siyasetinin omurgasını oluşturmuştur. Ülke genelinde 1868 yılında çeşitli vilayetlerde 31 rüşdiye mektebi açılarak bu mektepler hızlı bir şekilde eğitim sistemine uyumu sağlanmaya çalışılmıştır.²⁵⁴ Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre, 500 haneden fazla olan yerlerde erkek ve kız rüşdiye mekteplerinin açılması hedeflenmiştir.²⁵⁵ Nizamnamede rüşdiye mekteplerinin statüsü, kaç yıl eğitim verdikleri, tatiller, müfredatı ve öğretmen kadroları detaylı bir şekilde açıklanmıştır.²⁵⁶

1869 yılı Canik sancağı ve bağlı kazalarla birlikte nüfus verilerine bakarsak; 99.545 Müslüman, 7.391 Ermeni, 25.119 Rum nüfusuyla birlikte toplam sayı 132.055'ti.²⁵⁷ Aynı yılda Samsun özelinde nüfus sayılarına baktığımızda 2.220 Müslim, 2.910 gayrimüslim nüfusu mevcuttu.²⁵⁸ Aynı senenin öğretmen ve öğrenci sayılarına baktığımızda; Canik sancağının genelinde 119 medrese, 50 öğretmen, 12.298 Müslim öğrenci ve 657 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.²⁵⁹ Yıllara göre nüfus²⁶⁰ sayımında mahalle sayılarının değişkenliği, nüfusun yer değiştirmesiyle beraber değişiklikler meydana gelse de rüşdiye mekteplerinin açılmaya başlamasıyla birlikte rüşdiyesiz idari birim kalmaması adına çabalar gösterilmiştir. 1871 yılında Ünye ve Çarşamba kazalarında, 1872 yılında ise Bafra'da birer rüşdiye mektebi açılmıştır.²⁶¹

²⁵⁴ Çağır ve Türk, "1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", s. 66.

²⁵⁵ Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, s. 31.

²⁵⁶ Daha detaylı bilgi için; Bk. Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*.

²⁵⁷ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 147.

²⁵⁸ Merkez kazaya bağlı 100 köy bulunmakla beraber, toplam nüfus 5.130'du. Bk. T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 143.

²⁵⁹ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 157.

²⁶⁰ Canik sancağının nüfus verilerine baktığımızda 1901 yılında 47.012 kadın nüfus, 46.272 erkek nüfus bulunmaktaydı. Buna karşın tahsil gören kadın sayısı 2.930, erkek sayısı 6.395'di. Okuma oranı %14'e denk gelmekteydi. Bk. T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 459.

²⁶¹ Mesut Ayar, "Bafra'da Osmanlı Dönemine Ait Modern Eğitim Kurumlarına İki Örnek: Zükur (Erkek) ve İnas (Kız) Rüşdiyeleri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 8, S. 8, 2010, s. 71.

1878 yılında Canik sancağına bağlı kazalardaki rüşdiye mektepleri öğrenci sayısı 250 idi.²⁶² 1898 yılı Canik sancağında dört rüşdiye mektebinin bir senelik eğitim masrafı 49.160 kuruş olarak hesaplanmıştır.²⁶³

Canik sancağındaki ortaöğretim kurumlarını idari taksimat dahilinde açıklayacağız. Kurumlar hakkındaki bilgilere ulaşmak için salnameler ve arşiv belgelerinden istifade edilmiştir. Bu kaynakların içeriğinde bazı kaza rüşdiyeleri hakkında daha fazla bilgiye sahip olabilmekteyiz. İkinci bölüme nazaran ortaöğretim mektepleri hakkında ulaşılan bilgilerin daha kapsamlı olmasından dolayı bu bölümde kaza ve nahiye başlıkları altında özel alt başlıklara da yer verilmiştir. Öğretmen-öğrenci sayıları, binaların inşası, müfredat, kullanılan ders araç gereçleri, öğretmen atamaları ve maaşları hakkında detaylı bilgilendirme yapılmaya çalışılmıştır. Canik merkez kazası ile birlikte sırasıyla Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme, Ünye kazaları, Alaçam ve Kavak nahiyelerinde faaliyet gösteren rüşdiye mektepleri hususunda bilgiler verilecektir. Merkez kaza için yine Samsun ismi kullanılmakla beraber muallim, okul, inâs, zükur, bevvâb gibi ifadeler aynen kullanılacaktır. Ortaöğretim kurumlarında erkek rüşdiyelerinin yanında kız rüşdiyeleri de açılmıştır. Elde edilen bilgilerle birlikte merkez kazada ve Bafra'da hem kız hem de erkek rüşdiyeleri tespit edilmiştir. Bu anlamda merkez kaza ve Bafra kız rüşdiyeleri özelinde bilgiler aktarılacaktır.

Zaman içerisinde rüşdiye mekteplerinin bir üst kademesinde bulunan idâdî mekteplerinin açılması gündeme gelmiştir. İdâdî mekteplerinin kuruluş süreci 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ile hayata geçirilmiştir. Nizamnamede yer alan kurallar çerçevesinde uygulanacak yöntemler açıklanmış ve idâdîlerin kurulması planlanmıştır. Tanzimat Dönemi'yle birlikte üst seviyelerde bulunan okullara öğrenci yetiştirmek adına idâdî mektepleri yaygınlaştırılarak Osmanlı eğitim sisteminin içerisinde yer bulmuştur. Maddi olanakların yetersizliği ve vasıflı öğretmen eksikliği nedeniyle mekteplerin açılması II. Abdülhamid Dönemi'ne kadar sürmüştür.²⁶⁴ Bu dönemle birlikte Osmanlı topraklarında birçok idâdî mektebi kurulmuştur. İdâdîlerin inşaat masraflarıyla birlikte, çalışanların maaşları Maarif İdaresi tarafından

²⁶² D.S., H. 1295/M. 1878, Def'a 33, s. 378.

²⁶³ Sancaktaki dört rüşdiye mektebinin hangi kazalarda bulunduğu açıklanmamıştır. T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 673.

²⁶⁴ Hilmi Tunahan Örs, "İzmit İdâdî Mektebi", *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2019, s. 232.

karşılanmaktaydı.²⁶⁵ Her idâdînin yıllık tahsisat toplamının 80.000 kuruş olduğu nizamnamede belirtilmiştir.²⁶⁶

Canik sancağı merkez kazada idâdî mektebi 1890 yılında açılmıştır.²⁶⁷ İdâdî başlığı altında kullanılan salname ve arşiv belgeleriyle birlikte idâdî mekteplerinin; inşa süreci, öğretmen kadroları, öğrenci sayıları, işlenen dersler, kullanılan ders araç gereçleriyle birlikte tayin ve maaş konuları hakkında bilgiler aktarılmaya çalışılacaklar.

4.1. Rüşdiyeler

Canik sancağının birinci bölümde işaret edilen idari sınırları temel alındığında merkez kaza, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme, Ünye, Alaçam, Kavak kaza ve nahiyelerinde rüşdiyelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu rüşdiyelerin teşkili ve ardından eğitim öğretim süreçleriyle ilgili aşamaları belirtilen idari birimler çerçevesinde ele alınacaktır.

4.1.1. Canik Merkez Kazası

İncelenen kayıtlara bakıldığında 1864 yılında merkez kazada inşa edilen rüşdiye mektebi için muallim ve bevvâb tayini talebinde bulunulmuştur.²⁶⁸ Merkez kazada okulun açılmasından bahsedilirken 1867 yılında Canik sancağı merkez kazasında bir rüşdiyenin teşkil edildiği anlaşılmıştır. Bu yıl itibariyle mektebin muallim-i evvel görevini Mustafa Efendi yapmıştır.²⁶⁹ Merkez kazada sayıları artan rüşdiye mektep binalarının yeniden inşası ya da mevcut bulunan yapının tamiri için bölgeden Trabzon vilayetine dilekçeler gönderilmektedir.

1889 yılına baktığımızda merkez kaza rüşdiye mektebinde 120 öğrenci bulunduğu ve mektep binasının ihtiyaçları karşılayamadığı için yeniden bir bina yapılması gerektiği Trabzon vilayetine bildirilmiştir.²⁷⁰ 1891 yılında Samsun'da yeni bir rüşdiye mektebi binasının inşasına başlanmıştır. İnşaatinın başladığı arsa tespitinin yapıldığı ve inşaata dair resimlerin Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne gönderildiği

²⁶⁵ İlkay Erken, “İşkodra Vilayetinde İdâdiler (1889-1912)”, *History Studies*, Ağustos 2020, s. 1785.

²⁶⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 115.

²⁶⁷ Yolalıcı, *XIX.Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 72.

²⁶⁸ BOA., *Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)*, 295/35, 14 Şevval 1280/23 Mart 1864.

²⁶⁹ D.S., H. 1284/M. 1867, Def'a 22, s. 85.

²⁷⁰ BOA., *MF.İBT.*, 23/98, 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889.

bildirilmiştir.²⁷¹ Böylece inşaatın her aşamasından Trabzon vilayeti haberdar edilmiştir.

1892 yılında bahsedilen inşaat işlerinin neticelendiği görülmektedir. Zira bunun ardından mektebin idâdiye tahvili gündeme gelmiştir. Eğitime hazır bulunan bu binanın idâdiye dönüştürülme talebinin nedeni yeni bir idâdi binasının inşa masrafının yüksek olmasıydı. Bu durumda yeni bir idâdi mektep binasının inşasının epey masraflı olacağına dair görüşlerin bildirilmesiyle rüşdiye binasının genişletilmesine karar verilmiştir.²⁷² Genişletme için arsanın uygunluğuna bakılmış ve bir kat ilavesinin mümkün olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Yeni bir binanın yapılışının bütçe bakımından mümkün olmadığı kanaat getirilmesiyle mevcut bina üzerinde değişiklikler yapılarak idâdi mektebine dönüştürülmüştür. Özellikle idâdi öğrencilerinin sayısı, tasdikli keşif defteri ve ilave resimlerin Trabzon vilayetine gönderilmesi istenmiştir.²⁷³ Her aşama Trabzon Maarif Müdürlüğü'nce yakından takip edilerek süreç tamamlanmıştır.

4.1.1.1. Öğretmen ve Öğrenci Sayıları

Canik sancağı merkez kazasında eğitim veren rüşdiye mekteplerinin öğretmen ve öğrenci sayıları zaman içerisinde değişmiştir. 1869-1892 yıllarında çok fazla değişiklik göstermeyen öğretmen kadrosu Tablo 4.1'deki gibi sıralanabilir;

Tablo 4.1. Canik Merkez Kazası Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1869-1892)

Sene	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Sülüs Muallimi	Rika Muallimi
1869 ²⁷⁴ -1870 ²⁷⁵	Mustafa Efendi	Ahmet Efendi	Ahmet Efendi	Raşit Efendi
1871 ²⁷⁶	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Ahmet Efendi	Raşit Efendi
1879 ²⁷⁷	Mustafa Efendi	Mehmet Efendi	-	Abdullah Efendi
1881 ²⁷⁸	Mehmet Hilmi Efendi	-	-	-

²⁷¹ BOA., *MF.İBT.*, 26/118, 31 Cemazeyilevvel 1306/12 Ocak 1891.

²⁷² BOA., *MF.MKT.*, 151/26, 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892.

²⁷³ BOA., *MF.MKT.*, 152/83, 17 Teşrinievvel 1308/29 Ekim 1892.

²⁷⁴ *T.V.S.*, H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 163.

²⁷⁵ *T.V.S.*, H. 1287/M. 1870, Def'a 2, s. 155.

²⁷⁶ *T.V.S.*, H. 1288/M. 1871, Def'a 3, s. 167.

²⁷⁷ *T.V.S.*, H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 223.

²⁷⁸ *D.S.*, H. 1299/M. 1881, Def'a 37, s. 274.

1869-1870 yıllarında rüşdiye mektebinde eğitim veren öğretmenler iki sene üst üste görevlerine devam etmişlerdir. Bununla birlikte 1871 yılında diğer öğretmenler görevlerinde kalmış sadece muallim-i sâni hocası değişmiştir. 1881 eğitim senesinde sadece bir öğretmen görev yapmıştır. 1892 yılında ise sadece muallim-i evvel ile rika muallimi görev almıştır.²⁸⁰

Yıllar içerisinde merkez kaza rüşdiye mektebinin öğrenci sayısı çeşitli sebepler doğrultusunda değişkenlik göstermiştir. İstatistik bilgileri aşağıdaki tabloda sıralanmaya çalışılmıştır.

Tablo 4.2. Canik Merkez Kazası Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı

Sene	Öğrenci Sayısı	Sene	Öğrenci Sayısı
1869 ²⁸¹	43	1880 ²⁸²	65
1870 ²⁸³	40	1881 ²⁸⁴	31
1871 ²⁸⁵	70	1882 ²⁸⁶	46
1872 ²⁸⁷	68	1883 ²⁸⁸	98
1873-74 ²⁸⁹	68	1884 ²⁹⁰	88
1875-76 ²⁹¹	54	1885 ²⁹²	86

²⁷⁹ T.V.S., H. 1309/M. 1892, Def'a 14, s. 483.

²⁸⁰ 1892 yılında hademe olarak Süleyman Efendi görev yapmıştır. Bk. T.V.S., H. 1309/M. 1892, Def'a 14, s. 483.

²⁸¹ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 163.

²⁸² D.S., H. 1298/M. 1880, Def'a 36, s. 288.

²⁸³ T.V.S., H. 1287/M. 1870, Def'a 2, s. 155.

²⁸⁴ D.S., H. 1299/M. 1881, Def'a 37, s. 274.

²⁸⁵ T.V.S., H. 1288/M. 1871, Def'a 3, s. 167.

²⁸⁶ D.S., H. 1300/M. 1882, Def'a 38, s. 209.

²⁸⁷ D.S., H. 1289/M. 1872, Def'a 27, s. 238.

²⁸⁸ D.S., H. 1300/M. 1883, Def'a 39, s. 209.

²⁸⁹ D.S., H. 1290/M. 1873, Def'a 28, s. 211; D.S., H. 1291/M. 1874, Def'a 29, s. 217.

²⁹⁰ D.S., H. 1302/M. 1884, Def'a 40, s. 415.

²⁹¹ D.S., H. 1292/M. 1875, Def'a 30, s. 157; D.S., H. 1293/M. 1876, Def'a 31, s. 160.

²⁹² D.S., H. 1303/M. 1885, Def'a 41, s. 335.

Merkez kazadaki rüşdiye mektebinin öğrenci sayısı zaman içinde değişmiştir. Mektebin en az mevcudu 1881 yılında 31 öğrenci, en fazla mevcudu 1887 yılında 100 öğrenci olmuştur. Öğrenci mevcudundaki en büyük artış 1882-1883 yılında yaşanmıştır. Bu yıllarda öğrenci mevcudu 46'dan 98'e yükselmiştir.

1900 yılında Samsun rüşdiye mektebinin üç aylık eğitim cetveli incelendiğinde dördüncü sınıfta beş, üçüncü sınıfta altı, ikinci sınıfta 25, birinci sınıfta ise 21 öğrenci ile toplamda 57 öğrenci mevcudu bulunmaktaydı.²⁹⁵

4.1.1.2. Eğitim Giderleri, Öğretmen Temini ve Ders Araç-Gereçleri

Samsun rüşdiyesinin öğretmen kadrosunda genel olarak verilen derslere göre; muallim-i evvel, muallim-i sâni, muallim-i sâlis, rika, sülüs, ve Fransızca öğretmenleri bulunmaktaydı. Yüksek okullara öğrenci yetiştirmek amacıyla rüşdiyelerin açılmasıyla beraber bu okullardaki öğretmen kadrolarına önem verilmiştir. Samsun rüşdiyesinin boş olan yerlere ihtiyaç çerçevesinde çeşitli vilayetlerden öğretmen ve okul işlerine yardımcı olmak üzere bevâb²⁹⁶ atamaları gerçekleştirilmiştir.

Senelik öğretmen ve diğer görevli maaşlarının miktarları Maarif ve Maliye Nezâretleri'nce belirlenmekteydi.²⁹⁷ Ancak maaşların her zaman merkez bütçeden karşılandığını söylemek güçtür. Zira 1873 yılında Samsun rüşdiyesi Fransızca muallimliğine Mösyö Antuan'ın tayini istenmiştir. Kendisinin münasip bir maaşla dördüncü sınıfa atanması gündeme gelse de okulda eğitim gören öğrencilerin sayıca fazlalığı nedeniyle Fransızca muallimi Mösyö Antuan'ın maaşının öğrenciler tarafından karşılanması gerektiği Maarif Nezâreti'nce sancak idaresine bildirilmiştir.²⁹⁸ Diğer yandan aynı yıl içerisinde Samsun rüşdiye mektebine muallim-

²⁹³ D.S., H. 1294/M. 1877, Def'a 32, s. 535.

²⁹⁴ D.S., H. 1305/M. 1887, Def'a 43, s. 248.

²⁹⁵ BOA., MF.İBT., 111/110, Eylül 1316/ 1900.

²⁹⁶ Kapıcı manasına gelmektedir. Mektep kapıcısıdır. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, s. 212.

²⁹⁷ 6 Eylül 1864 yılında inşa olunan Samsun rüşdiye mektebi öğretmen maaşlarının 13.000 kuruş olduğu ve bu rakamın vergilerle birlikte 13.800 kuruşa denk geldiği ifade edilmiştir. Bk. BOA., *Meclis-i Vâlâ (MVL.)*, 683/81, 4 Rabiulevvel/6 Eylül 1864.

²⁹⁸ Maarif Nizamnamesi Madde 23'e göre; dördüncü senede Fransızca dersi verilmiştir. Bk. BOA., MF.MKT., 11/92, 28 Rabiulahir 1290/23 Haziran 1873.

i sâni olarak tayin edilen Efendizade Mehmed Efendi'nin 315 kuruşluk maaşı merkez bütçeden karşılanmıştır.²⁹⁹

Canik sancağına bağlı kazalar arasında muallim atamaları sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bir kazada boş olan muallim kadrosunun eksikliği, diğer bir kazadan muallim talep edilmesiyle karşılanmaya çalışılmıştır. Örnek olarak 1874 yılında Samsun rüşdiye mektebinin boş bulunan muallim-i sâni kadrosuna tayin talebinde bulunulmuştur. Bu durum üzerine Bafra rüşdiyesinde görev yapan muallim-i sâni Sabri Efendi'ye Samsun rüşdiyesine geçip geçmeyeceği sorulmuştur. Belli bir zaman içerisinde cevap beklenmiştir.³⁰⁰ Fakat bu girişimlerden her zaman olumlu sonuç alındığı söylenemez. Öyle ki zaman içerisinde bazı kazalardaki öğretmen kadrolarının bir müddet boş kaldığını görmekteyiz. Mektep içinde boş olan kadro ve vazifesi diğer muallimler tarafından doldurulmaya çalışılsa da merkez ve mahalli idareler her zaman kadrolara uygun muallimlerin tayinini istemiştir. Tayin olunacak muallimlerin maarif konusunda verdikleri hizmetler göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır. Buna göre 1885 yılında hizmet liyakatına sahip Yozgat rüşdiyesi muallim-i evveli olan Mehmet Ali Efendi'nin boş olan Samsun rüşdiyesi muallim-i evvel kadrosuna tayini gerçekleştirilmiştir.³⁰¹ Bu gibi muallim tayinlerinde ihtiyacı belirleyen önemli bir unsur da şüphesiz öğrenci mevcuduydu. 1889 yılında Samsun rüşdiyesinde 120 öğrenci bulunduğu bir muallim-i sâlis ve Fransızca muallimi tayin talepleri Trabzon vilayetine bildirilmiştir.³⁰²

Rüşdiyelerde öğretmen ihtiyacının giderilmesi konusundaki çalışmaların eğitim öğretim süreçlerinin devamlılığı amacıyla eğitim öğretim araç gereçlerinin temininde de sürdüğü söylenebilir. Rüşdiye mekteplerinde gerekli olan eğitim malzemelerinin temini için genellikle maarif kütüphanesinden talepte bulunularak eksikliklerin giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Taleplerin başında haritalar, risaleler ve kitaplar gelmekteydi. Eksik olanların listesi yapılarak maarif kütüphanesinden mevcutta bulunan araç-gereçlerin gönderilmesi istenmekteydi. Canik'te rüşdiye öğrencileri için maarif kütüphanesinden eksik olan kitap, risale ve haritaların

²⁹⁹ BOA., *A.MKT.MHM.*, 471/34, 7 Cemazeyilevvel 1290/3 Temmuz 1873.

³⁰⁰ BOA., *MF.MKT.*, 23/22, 14 Zilkade 1291/24 Aralık 1874.

³⁰¹ BOA., *MF.İBT.*, 18/113, 13 Cemazeyilahir 1302/30 Mart 1885.

³⁰² BOA., *MF.İBT.*, 23/98, 22 Zilhicce 1306/19 Ağustos 1889.

giderilmesi adına talepler olmuş ve gönderilen malzemelerin mektebin demirbaş defterine kayıt edilmesi gerektiği bildirilmiştir.³⁰³

Tablo 4.3. Canik Merkez Kazası Rüşdiye Mektebi Kitap Listesi (1874)³⁰⁴

İstenilen Kitaplar	Sayı	İstenilen Kitaplar	Sayı
İzhâr ³⁰⁵	25	Hesap Kitap	10
Avâmil	25	Tâlim-i Hendese	10
Maksud ³⁰⁶	20	Kavâ'id-i Fârisi	20
Coğrafya Risalesi	15	Tâlim-i Fârisi	30
Risale-i Sâlisna	15	Nasihât-ül Hükemâ	30
Binâ	25	Dürr-i Yektâ ³⁰⁷	30
Toplam		255	

4.1.1.3. Canik Kız Rüşdiye Mektebi

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde kızların eğitimine yönelik tek kurum sıbyan mektepleri idi. 1859 yılına kadar kız öğrencilerin sıbyan mekteplerinden sonra üst kademe bulunan okullara devamı mümkün değildi.³⁰⁸ Tanzimat'la beraber kız çocuklarına mahsus rüşdiyeler ve öğretmen okulları açılmaya başlanmıştır. İstanbul başta olmak üzere inâs rüşdiyeler diğer bölgelere de yayılmıştır. 1859'da İstanbul'da ilk kız rüşdiyesi açıldıktan sonra bu okulda görevlendirilecek kadın öğretmen yetiştirmek amacıyla 1870'de Dârümuallimât açılmıştır.³⁰⁹

³⁰³ BOA., *MF.MKT.*, 40/60, 1 Recep 1293/23 Temmuz 1876; BOA., *MF.İBT.*, 11/154, 25 Rabiulevvel 1294/9 Nisan 1877.

³⁰⁴ BOA., *MF.MKT.*, 19/23, 3 Recep 1291/16 Ağustos 1874.

³⁰⁵ Arapça eğitiminde kullanılan, Birgivi'nin medreselerde okutulan İzhârü'l-esrâr isimli kitabı. Bk. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, 2011, s. 357.

³⁰⁶ Yazarı bilinmemekle beraber, medreselerde okutulan bir kitap. Bk. Ünal, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, s. 441.

³⁰⁷ Kız ve erkek rüşdiye mekteplerinde din dersi üzerine hazırlanan 60 sayfalık bir eserdir. İmamzâde Esat Efendi'ye aittir. Bk. Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 303.

³⁰⁸ Ayar, "Bafra'da Osmanlı Dönemine Ait Modern Eğitim Kurumlarına İki Örnek: Zükur (Erkek) ve İnas (Kız) Rüşdiyeleri", s. 82.

³⁰⁹ Cemil Öztürk, "Dârümuallimât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 550.

Kız rüşdiyeleri üç yıl ibtidâî, üç yıl rüşdî olmak üzere altı yıllıktı.³¹⁰ Ülke genelinde inâs rüşdiyelerinin yaygınlaştırılması girişimleri, Canik sancağında da karşılık bulmuştur. 1898 yılında merkez kazada, Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey'in³¹¹ gayret ve çalışmalarıyla birlikte bir inâs mektebi tesis edilmiştir.³¹² İnâs mektebinin henüz inşaatı tamamlamadan öğretmen kadrosu oluşturulmaya çalışılmıştır. Zira 1897 yılının sonlarına doğru açılmak üzere hazırlanan inâs mektebine İkbâl Hanım³¹³ tayin edilmiştir.³¹⁴ Mektebin hizmete girmesiyle beraber diğer öğretmen kadroları da şekillenmeye başlanmıştır. Mektepteki öğretmen açığını kapatmak adına muallime-i evveli görevine Diyarbakır inâs mektebinde eğitimci olarak çalışan Naciye Hanım'ın tayin edilmesine karar verilmiştir.³¹⁵ Merkez kaza inâs rüşdiye mektebinde görevli muallime kadrosu şu şekildedir;

Tablo 4.4. Canik Merkez Kazası İnâs Rüşdiyesi Öğretmen Kadrosu (1897-1903)

Sene	Muallime-i Evvel	Muallime-i Sâni	Öğrenci Sayısı
1897 ³¹⁶	Emine Naciye	Fethiye Hanım	87
1898 ³¹⁷	Emine Naciye	Fethiye Hanım	89
1900 ³¹⁸	Ayşe Mahmure	Fethiye Hanım	91
1901 ³¹⁹	Naziye Hanım	Fethiye Hanım	-

³¹⁰ Eğri, “ II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnâs Rüşdiye Mektebi”, s. 131.

³¹¹ Uzun yıllar Canik mutasarrıflığı görevinde bulunan Hamdi Bey, sancak genelinde gerçekleştirdiği eğitim çalışmalarıyla da ön plana çıkmıştır. Maarif alanına verdiği katkı ve önem sayesinde kendisine 1902 yılında “teşekkürname” takdim edilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 617/19, 9 Şubat 1317/22 Şubat 1902.

³¹² Mektep binası bugün Samsun İlkadım ilçesindeki Bozkurt Sokak'ta bulunmaktadır. Önceleri Bozkurt İlkokulu ismiyle hizmet vermiştir. Şimdilerde Samsun İl Milli Eğitim Müdürlüğü Ölçme Değerlendirme Merkezi olarak kullanılmaktadır. 1898 yılında Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey tarafından inâs mektebinin açılışı gerçekleştirilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 422/51, 4 Teşrinievvel 1314/18 Ekim 1898; Selahattin Özyurt ve Mehmet Yavuz Erler, “Samsun İnâs Mektebi (Kız Çocuklarına ait ilkokul) Kayıt Defteri Açısından Osmanlı Samsun'un Demografik Panoraması (1918-1925)”, *Samsun Sempozyumu*, C. 1, 13-16 Ekim 2011, ss. 635-639. Görsel için bk. Ek 3.

³¹³ 1898 yılında toplam 79 kız öğrenci bulunmaktaydı. Bk. Mehmet Yavuz Erler, “Sicil-i Umûmî Defterlerine Göre Samsun Merkez İnâs Mektebi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, 1999, s. 84.

³¹⁴ İkbâl Hanım, kadınlar için öğretmen yetiştirmek maksatlı eğitim veren Darülmualimat mezunudur. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 376/30, 27 Teşrinievvel 1313/8 Kasım 1897.

³¹⁵ BOA., *MF.MKT.*, 449/35, 2 Mayıs 1315/22 Mayıs 1899.

³¹⁶ *M.S.*, H. 1318/M. 1900, s. 1464.

³¹⁷ *M.S.*, H. 1319/M. 1901, s. 716.

³¹⁸ *M.S.*, H. 1321/M. 1903, s. 604.

³¹⁹ *T.V.S.*, H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 275.

1902 ³²⁰	Ayşe Mahmure	Fatma Zehra	-
1903 ³²¹	Ayşe Mahmure	Fatma Zehra	-

1897 yılı inâs rüşdiyesinde görevli muallime-i sâni Fethiye Hanım uzun yıllar görevini sürdürmüştür. Tabloya göre 1901’de³²² Samsun inâs rüşdiyesinde muallime-i evveli görevinde farklı bir isim olarak Naziye Hanım göze çarpmaktadır. 1902³²³ yılında önceki senenin muallime-i evveli Ayşe Mahmure Hanım yeniden görevine devam etmiştir. İnâs rüşdiyesinde 1904 yılında; muallime-i sâni kadrosu boş görülmekle beraber muallime-i evveli Gül Hanım, muallime-i sâlise Hatice Hanım’dı.³²⁴

4.1.1.4. Kavak Nahiyesi

1873 yılında Kavak nahiyesinde bir rüşdiye inşasına başlanması için gerekli ön araştırmalar yapılmıştır. Rüşdiye açılışı için bölgenin Maarif Nizamnamesi’ne uygunluğuna bakılmıştır. Maarif Nezareti tarafından kasabada kaç hane olduğu, civardaki köylerin sayısı ve aralarında ne kadar mesafe bulunduğu dair detaylı araştırılma talep edilmiştir. Zaman içerisinde tamamlanacak bu rüşdiye mektebi için muallim tayini, kitap ve risalelerin gönderilmesi için aradaki uzaklığın tespitinin önemi vurgulanmıştır.³²⁵

1875 yılında Kavak nahiyesinde bulunan bir medresenin rüşdiye mektebine dönüştürülmesi gündeme gelmiştir. Harap halde bulunan mektepte yaşanan zorluklar nedeniyle öğrenciler çevredeki mekteplere dağıtılmıştır. Öğrenci sayısının belirlenememesi sebebiyle rüşdiye mektep muallimi uygun yere tayinini istemiştir.³²⁶ İnşaat çalışmaları için nahiyede yaşayan halk harekete geçmiştir. Halkın yardımlarıyla mektebin inşasına başlanılmıştır. İnşaatın bitiminde Maarif Müdürlüğü’ne haber

³²⁰ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def’a 20, s. 463.

³²¹ T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def’a 21, s. 783.

³²² 1901 yılında Canik sancağı genelinde iki kız rüşdiyesinde 131 kız öğrenci mevcutken, altı erkek rüşdiye mektebinde ise 426 erkek öğrenci bulunmaktaydı. Bk. T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def’a 19, s. 457.

³²³ 1902 yılında Canik sancağı genelinde iki kız rüşdiyesinde 141 kız öğrenci mevcutken, altı erkek rüşdiye mektebinde 431 erkek öğrenci vardı. Bk. T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def’a 20, s. 677.

³²⁴ T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def’a 22, s. 691.

³²⁵ BOA., *MF.MKT.*, 14/103, 7 Şevval 1290/28 Kasım 1873.

³²⁶ BOA., *MF.İBT.*, 5/113, 16 Safer 1292/24 Mart 1875.

verilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca mektebin ihtiyacı olan kitap ve risalelerin gönderildiği belirtilmiştir.³²⁷

Kavak rüşdiyesine 1874 yılında Kandıra rüşdiye mektebi muallim-i sâni Hafız Halid Efendi'nin ataması gerçekleştirilmiştir.³²⁸ 1876 yılında ise muallim-i sâni Halid Efendi'ye gelen bir telgrafname ile Devrek rüşdiye mektebine tayin olunacağı bildirilmiştir. Tayin gerekçesi olarak Kavak rüşdiyesi dahilinde az sayıda öğrenci olmasından dolayı mektep kapatılmıştır. Mektep için oluşturulan tahsisat ise Halep'te bulunan Bab kasabasındaki rüşdiyeye nakledilmiştir.³²⁹

1875 tarihli arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere Kavak nahiyesi rüşdiye mektebinin ismi Bozak'tı. Bu tarihte mektepte 12 öğrenci bulunmaktaydı. Öğrenci sayısının düşüklüğü nedeniyle civar köylerdeki sıbyan mekteplerinin ıslahı ve çoğatılmasına karar verilmiştir. Hatta rüşdiyeye devam edecek öğrenci sayısını arttırmak amacıyla rüşdiyenin bir süre kapatılması uygun görülmüştür. Böylece öğrenci mevcudunun arttırılması amaçlanmış, yapılan gereksiz harcamaların da önüne geçilmek istenmiştir.³³⁰

1875 yılı içerisinde talep edilen risale ve kitapların gönderildiği halde malzemelerin neden hala Kavak nahiyesine ulaşmadığına dair Canik mutasarrıflığına yazı gönderilmiş ve bu yazı Canik postahanesinden kontrol edilmiştir.³³¹ 1875-1876 yılında rüşdiyede 27 öğrenci, 1877'de 30 öğrenci bulunmaktaydı.³³²

4.1.2. Bafra Kazası

Bafra kazasında 1869 yılında rüşdiye inşa çalışmalarına başlanmıştır. 1871 itibariyle de okulda eğitim öğretimin başladığı söylenebilir. Erken sayılabilecek bir dönemde Bafra'da rüşdiye mektebinin mevcudiyetinin gerekçesi ise nüfusuyla yakından ilişkilidir. Nitekim 1869 yılında Bafra kazasının nüfusu 23.165³³³; 1871'de 22.992'dir.³³⁴

³²⁷ BOA., *MF.MKT.*, 23/89, 24 Zilkade 1291/2 Ocak 1875.

³²⁸ Senelik 310 kuruş maaşla Hafız Halid Efendi'nin tayini sırasında 80 kuruş maaşla bir bevvalın atanması da istenmiştir. Senelik 600 kuruş masraf belirtilmiştir. Bk. BOA., *MF.İBT.*, 4/117, 4 Cemazeyilevvel 1291/14 Temmuz 1874.

³²⁹ BOA., *MF.MKT.*, 33/72, 22 Zilhicce 1292/19 Ocak 1876.

³³⁰ BOA., *MF.MKT.*, 30/139, 24 Cemazeyilahir 1292/27 Temmuz 1875.

³³¹ BOA., *MF.MKT.*, 24/58, 17 Zilhicce 1291/25 Ocak 1875.

³³² *D.S.*, H. 1292/M. 1875, Def'a 30, s. 157; *D.S.*, H. 1293/M. 1876, Def'a 31, s. 160; *D.S.*, H. 1294/M. 1877, Def'a 32, s. 535.

³³³ *T.V.S.*, H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 143.

³³⁴ *T.V.S.*, H. 1288/M. 1871, Def'a 3, s. 203.

1872 yılında³³⁵ Bafra'da mektep için gerekli muallimlerin atama işlemleri için Canik mutasarrıflığına taleplerin iletilmesi mektebin öğretime başladığına dair bilgileri güçlendirmektedir.³³⁶ Bununla birlikte bina haziran ayında tamamlanmış ve sonbaharda eğitim- öğretim faaliyetlerine başlanmıştır. Mektepteki öğrenciler için kitap ve risalelerin gönderilmesi mektebin eğitim faaliyetlerine başladığının diğer bir göstergesidir.³³⁷

İlk yıllarda rüşdiye mektebine devam eden öğrenci sayıları hakkında bilgi yoktur. Ancak zaman içerisinde öğrenci sayılarının artışı nedeniyle yeni rüşdiye binasının yapımı veya tamiratı gündeme gelmiştir. 1893 yılında rüşdiye öğrencilerinin sayıca artması nedeniyle rüşdiye binası ihtiyacı karşılayamamıştır. Bunun üzerine kaza halkının yardımlarıyla mektep genişletilip, tamir edilmiştir.³³⁸ Söz konusu mektebin tamiratıyla ilgili bilgiler hakkında gazeteye ilan verilmiştir.³³⁹

1895 yılında aynı mektep binası için belediyece bir keşif gezisi düzenlenmiştir. Binanın yeniden tamiri gündeme gelmiş, belediye tarafından yapılacak yenileme çalışmalarının yetersiz olacağı görüşü ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine 23 Aralık'ta okul tatil edilmiştir. Ancak bu durum tepkiye neden olmuştur. Mektebin en kısa sürede, halktan toplanan yardım paralarıyla tamir edilmesi ve tamirat sırasında öğrencilerin başka bir mekanda eğitime devam ettirilmeleri yönünde emirname gönderilmiştir.³⁴⁰ 1897 yılında Bafra rüşdiyesinin Ala Cami'de bulunduğu ve 20 bin kuruş maliyetle açıldığı belirtilmiştir.³⁴¹

1900 yılında yapılan tamirata rağmen hala kullanışsız ve yetersiz bir durumda bulunan Bafra rüşdiye mektebi binası için yeniden harekete geçilmiştir. Binanın tamiratı için oluşturulan tahsisat planında ahali yardımları ve maarif bütçesi yer almıştır. Yapılan ön çalışmalarda mektep masrafının 80.646,5 kuruş olduğu

³³⁵ 1872 yılında Maarif Nazırı Derviş Paşa zamanında açılmıştır. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1/94, 9 Rabiulevvel 1289/15 Haziran 1872; Ayar, "Bafra'da Osmanlı Dönemine Ait Modern Eğitim Kurumlarına İki Örnek: Zükur (Erkek) ve İnas (Kız) Rüşdiyeleri", ss. 71-72. Rüşdiye mektebinin adı ilk önce Merkez Mektebi, daha sonra Merkez İlkokulu olarak kullanılmıştır. Bir süre Bafra Merkez İlköğretim Okulu olarak hizmet vermiştir. Bk. Ayar, "Bafra'da Osmanlı Dönemine Ait Modern Eğitim Kurumlarına İki Örnek: Zükur (Erkek) ve İnas (Kız) Rüşdiyeleri", s. 76. Günümüzde "Bafra İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü" olarak faaliyet göstermektedir. Büyükcami Mahallesi, Rahmibey Sokak. Görsel için bk. Ek 8.

³³⁶ BOA., *MF.MKT.*, 1/94, 9 Rabiulevvel 1289/15 Haziran 1872.

³³⁷ BOA., *MF.MKT.*, 3/113, 9 Cemazeyilevvel 1289/13 Ağustos 1873.

³³⁸ BOA., *MF.MKT.*, 188/50, 18 Teşrinisânî 1309/30 Kasım 1893.

³³⁹ BOA., *MF.MKT.*, 190/49, 7 Kanunuevvel 1309/19 Aralık 1893.

³⁴⁰ BOA., *MF.MKT.*, 306/60, 6 Recep 1313/23 Aralık 1895.

³⁴¹ *M.S.*, H. 1319/M. 1901, s. 726.

belirlenmiştir. Bu masrafın yarısının halkın yardımlarından, diğer yarısının bütçeden karşılanması beklenmiştir.³⁴² Bu durumun sonuçlandırılması adına yazışmalar yapılmıştır.³⁴³

1903 yılında binanın tamiri yerine yeniden inşası gündeme gelmiştir. Bu yıl inşa edilecek rüşdiye mektebinin temel atma töreni gerçekleşmiştir. Toplam 500 lira masrafla kurulacak olan mektep binasının masraflarının tamamı ahali tarafından karşılanmıştır. Temel atma töreninde padişaha dua edilmiş ve bu durum Trabzon vilayetine bildirilmiştir.³⁴⁴ Sonraki kayıtlardan yeni bina inşasına başlanmadığı anlaşılmaktadır. Zira 1904 yılında yeniden ahali yardımlarıyla bir rüşdiye binasının inşası hakkında Trabzon vilayetine talepler iletilmiştir.³⁴⁵

4.1.2.1. Öğretmen Kadrosu, Öğrenci Sayıları ve Tayinler

Bafra rüşdiye mektebinin muallim-i evveli 11 Mayıs 1872 tarihinde merkez kaza rüşdiye mektebinden tayin edilen muallim-i sâni Mehmed Sabri Efendi'ydi.³⁴⁶ Ayrıca mektebin işlerini yürütmek adına 8 Temmuz 1872'de İsmail Efendi görevli olarak atanmıştır.³⁴⁷ Bir süre sonra muallim-i sâni Mehmed Sabri Efendi, Bafra rüşdiyesindeki görevine devam ederken yeniden Samsun rüşdiye mektebine geçip geçemeyeceğini Maarif Nezareti'ne soran bir telgraf göndermiştir.³⁴⁸ Talebi kabul gören Mehmed Sabri Efendi, yeniden Samsun rüşdiye mektebine atanmıştır. Mehmed Sabri Efendi'den boşalan Bafra rüşdiyesi muallim-i sâniği görevine İbrahim Efendi uygun bulunmuştur. 1875'de memuriyeti Maarif Nezâreti'nce onaylanmıştır.³⁴⁹ 1876 yılında Bafra rüşdiyesi muallim-i evveli Emin Efendi'ydi.³⁵⁰

1879'da Bafra rüşdiyesinde; muallim-i evvel Emin Efendi ve rika muallimi İsmail Efendi görev almaktaydı.³⁵¹ 1888 yılında Bafra kazası rüşdiye mektebinde;

³⁴² BOA., *MF.MKT.*, 525/50, 28 Şevval 1317/28 Şubat 1900.

³⁴³ Bafra rüşdiyesinin yeniden inşası konusu memnuniyet verici karşılanmakla beraber, mektebin süreciyle alakalı bilgilerin paylaşılması istenmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 586/36, 29 Cemazeyilevvel 1319/13 Eylül 1901.

³⁴⁴ BOA., *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT.)*, 805/2, 11 Şevval 1321/31 Aralık 1903.

³⁴⁵ BOA., *MF.İBT.*, 142/79, 18 Kanunuevvel 1319/3 Ocak 1904.

³⁴⁶ BOA., *MF.MKT.*, 1/94, 3 Haziran 1288/15 Haziran 1872.

³⁴⁷ BOA., *MF.İBT.*, 2/18, 26 Haziran 1288/8 Temmuz 1872.

³⁴⁸ BOA., *MF.MKT.*, 23/22, 14 Zilkade 1291/24 Aralık 1874.

³⁴⁹ BOA., *MF.MKT.*, 24/16, 3 Zilhicce 1291/11 Ocak 1875.

³⁵⁰ *D.S.*, H. 1293/M. 1876, Def'a 31, s. 160.

³⁵¹ *T.V.S.*, H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 223.

muallim-i sâni İsmail Efendi, sülüs muallimi Hacı Mustafa Efendi, rika muallimi Rasim Efendi ve bevvap Ethem Efendi'ydi.³⁵²

1891 yılında uzun yıllar Bafra rüşdiye mektebinin muallim-i evvelliği görevini layıkıyla sürdüren Mehmet Emin Efendi vefat etmiştir. Maarif Nezâreti'ne gönderilen yazıda “Bafra'ya muktedir bir muallimin atanması” gerektiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Mehmet Emin Efendi yerine Mehmet Rüştü Efendi tayin edilmiştir.³⁵³ Bafra rüşdiyesinde uzun yıllar hizmet edecek olan Yusuf Kenan Efendi³⁵⁴ ise 11 Kasım 1891 yılında muallim-i evvelliğe tayin edilmiştir.³⁵⁵ Bafra rüşdiyesinde 1895-1902 yılları arasında eğitim kadrosu şu şekildedir;

Tablo 4.5. Bafra Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1888-1901)

Sene	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Muallim-i Sâlis	Hat Muallimi
1895 ³⁵⁶	Yusuf Kenan Efendi	İsmail Hakkı Efendi	-	İsmail Hakkı Efendi
1896 ³⁵⁷	Yusuf Kenan Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi
1897 ³⁵⁸	Yusuf Kenan Efendi	İsmail Hakkı Efendi	-	İsmail Hakkı Efendi
1898 ³⁵⁹	Yusuf Kenan Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi
1901 ³⁶⁰	Yusuf Kenan Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi
1902 ³⁶¹	Yusuf Kenan Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi

Bafra rüşdiye mektebi öğretmen kadrosuna baktığımızda Yusuf Kenan Efendi ile İsmail Hakkı Efendi isimleri ön plana çıkmaktadır. Bu iki muallim görevlerine

³⁵² T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def'a 13, s. 539.

³⁵³ BOA., MF.MKT., 126/79, 5 Şubat 1306/18 Şubat 1891.

³⁵⁴ Yusuf Kenan Efendi uzun yıllar Bafra rüşdiyesinde görev yapmıştır. 1904 yılında Bafra kazası maarif komisyonunda aza olarak da görev almıştır. Bk. T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 699.

³⁵⁵ Ayar, “Bafra'da Osmanlı Dönemine Ait Modern Eğitim Kurumlarına İki Örnek: Zükur (Erkek) ve İnas (Kız) Rüşdiyeleri”, s. 79.

³⁵⁶ M.S., H. 1316/M. 1898-1899, s. 1108.

³⁵⁷ M.S., H. 1317/M. 1899, s. 1290.

³⁵⁸ M.S., H. 1318/M. 1900, s. 1461.

³⁵⁹ T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 607.

³⁶⁰ T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 279.

³⁶¹ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 485.

istikrarlı bir şekilde devam etmişlerdir. 1906 yılında ise Bafra rüşdiyesi muallim-i evvelliği görevini vekaleten yürüten Hasan Efendi'nin asaleti tasdik edilmiştir.³⁶²

Bafra rüşdiyesinin yıllara göre öğrenci sayıları şu şekildedir; 1873 yılında rüşdiyenin öğrenci sayısı³⁶³ 35'tir.³⁶⁴ 1875'te ise 18 öğrenci eğitim almıştır.³⁶⁵

Tablo 4.6. Bafra Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1876-1887)

Sene	Öğrenci Sayısı	Sene	Öğrenci Sayısı
1876 ³⁶⁶	18	1883 ³⁶⁷	53
1877 ³⁶⁸	25	1884 ³⁶⁹	55
1880 ³⁷⁰	48	1885 ³⁷¹	59
1881 ³⁷²	42	1886 ³⁷³	62
1882 ³⁷⁴	53	1887 ³⁷⁵	71

1876 yılından sonra öğrenci sayısında artış görünmüştür. 1876 yılında 18 olan öğrenci mevcudu 1887 yılında 71 öğrenciye ulaşmıştır.

³⁶² BOA., MF.İBT., 173/80, 17 Kanunusânî 1321/30 Ocak 1906.

³⁶³ 1873-1874 yılında Bafra rüşdiye mektebinin mevcudu 23'tü. Dördüncü sınıfta sekiz öğrenci mevcutken 15 öğrenci ise mülazım durumdaydı. (Mülazım; dördüncü sınıf derslerine katılmayan öğrenciler için kullanılır.) 1874-1875'de ise 27 öğrenciyle birlikte dördüncü sınıfta sekiz öğrenci ve 19 mülazım bulunmaktaydı. Ancak ikinci dönemde farklı sınıflara geçişlerle birlikte sınıf mevcudunda değişiklikler olmuştur. 1875-1876'da ise 31 öğrenci vardı. İkinci sınıfta dört, üçüncü sınıfta sekiz, dördüncü sınıfta 19 öğrenci ve eklenen 14 mülazımla beraber toplam 45 öğrenci bulunmaktaydı. Bk. BOA., MF.İBT., 8/113, 21 Recep 1293/12 Ağustos 1876.

³⁶⁴ D.S., H. 1290/M. 1873, Def'a 28, s. 211.

³⁶⁵ D.S., H. 1292/M. 1875, Def'a 30, s. 157.

³⁶⁶ D.S., H. 1293/M. 1876, Def'a 31, s. 160.

³⁶⁷ D.S., H. 1301/M. 1883, Def'a 39, s. 393.

³⁶⁸ D.S., H. 1294/M. 1877, Def'a 32, s. 535.

³⁶⁹ D.S., H. 1302/M. 1884, Def'a 40, s. 415.

³⁷⁰ D.S., H. 1298/M. 1880, Def'a 36, s. 288.

³⁷¹ D.S., H. 1303/M. 1885, Def'a 41, s. 335.

³⁷² D.S., H. 1299/M. 1881, Def'a 37, s. 274.

³⁷³ D.S., H. 1304/M. 1886, Def'a 42, s. 322.

³⁷⁴ D.S., H. 1300/M. 1882, Def'a 38, s. 209.

³⁷⁵ D.S., H. 1305/M. 1887, Def'a 43, s. 248.

4.1.2.2. Dersler ve İmtihanlar

Rüşdiye mektebinde yapılan imtihan ve devamsızlık durumları hakkındaki bilgileri umumi cetvellerden³⁷⁶ öğrenmekteyiz. 1893 yılında yapılan imtihanlar sonucu Bafra rüşdiye öğrencilerinin başarı durumlarının takdire şayan derecesinde olduğu bilgisi yer almıştır.³⁷⁷ 1894 yılında Bafra rüşdiye mektebine alınacak öğrenciler için giriş şartları belirtilmiştir. İbtidâî mektebi diplomasına sahip öğrencilerin imtihanla veya imtihansız bir şekilde kayıtları yapılmıştır. Toplamda 17 öğrencinin alımı gerçekleşmiştir. Bunlardan 10 öğrenci imtihansız, yedi öğrenci ise imtihana girerek rüşdiye mektebine alınmıştır.³⁷⁸

Bafra rüşdiyesinde öğretmen, hademe ve öğrencilerin devamsızlıklarını gösteren tablolarda öğrencilerin ve çalışanların genelde mektebe istikrarlı bir şekilde devam ettikleri görülmektedir. Tablolarda durum mezun ve terk şeklinde açıklanmaktadır.³⁷⁹ Bafra rüşdiyesinin ders müfredatında sınıfların derecelerine göre verilen dersleri görmekteyiz. Genellikle Kuran-ı Kerim ve tecvid, ulûm-i dinîyye, Arabi, Fârisi, hesap, coğrafya, Türkçe, kıraat, resim, hüsn-i hat, ahlâk, ziraat gibi derslerin eğitimi verilmiştir.³⁸⁰

4.1.2.3. Bafra Kız Rüşdiye Mektebi

Eğitim sisteminde kız öğrencilerin devam edecekleri mekteplerin açılma girişimleriyle birlikte, Bafra kazasında erkek rüşdiye mekteplerinden sonra kızlara yönelik mekteplerin açılma durumu gündeme gelmiştir. 1897 yılı verilerine göre Bafra inâs rüşdiyesi halkın toplamda 50 bin kuruş yardımıyla inşa edilmiştir.³⁸¹

1898 yılında Bafra'da inâs rüşdiye mektebinin açılışı için dönemin Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey ile Bafra Kaymakamı Musa Paşa'nın gayretleri ön plana çıkmıştır.³⁸² Bu mektebin kurulmasına yönelik gayretlerde bulunan Hopa eşrafından

³⁷⁶ Bafra rüşdiyesinde umumi imtihan cetvelleri kayıt altına alınarak, Maarif Nezâreti'ne takdim edilmiştir. Bk. BOA., *MF.İBT.*, 47/19, 12 Safer 1313/3 Ağustos 1895.

³⁷⁷ BOA., *MF.MKT.*, 178/17, 2 Ağustos 1309/14 Ağustos 1893.

³⁷⁸ 1894'te 17 öğrencinin katılımıyla toplam mevcut 91'e yükselmiştir. Bk. BOA., *MF.İBT.*, 41/22, 3 Eylül 1310/15 Eylül 1894.

³⁷⁹ BOA., *MF.İBT.*, 41/1, 1 Teşrinievvel 1310/13 Ekim 1894.

³⁸⁰ BOA., *MF.İBT.*, 248/11, 14 Teşrinievvel 1325/27 Ekim 1909.

³⁸¹ *M.S.*, H. 1318/M. 1900, ss. 1476-1477.

³⁸² 1898 yılında temeli atılan bu mektep binası dönemin Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey ve Bafra Kaymakamı Musa Paşa'nın girişimleriyle açılmıştır. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 422/51, 2 Cemazeyilevvel 1316/18 Ekim 1898; Uzun yıllar kız rüşdiyesi olarak hizmet veren mektep binası 1928 yılında "Gazi İlkokulu" unvanını almıştır. Yeniden yapılandırılarak 2017-2018 öğretim yılında "Gazi Ortaokulu"

Mumayzade Hüseyin Efendi, Lazistan Mutasarrıfı Cevdet Paşa ve Hopa Kaymakamı Rüstem Bey'e takdirnameler verilmiştir.³⁸³

Mektebin kurulmasından sonra eğitim verecek muallim kadrosu oluşturulmaya çalışılmıştır. Diğer yıllara göre Bafra inâs mektebinde görev yapan muallime kadrosu şu şekildedir;

Tablo 4.7. Bafra İnâs Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1901-1904)

	Muallime-i Evvel	Muallime-i Sâni	Nakış Muallimesi
1901 ³⁸⁴	Bedriye Hanım	Necibe Hanım	-
1902 ³⁸⁵	Şevkiye Hanım	Necibe Hanım	Necibe Hanım
1903 ³⁸⁶	-	Necibe Hanım	Necibe Hanım
1904 ³⁸⁷	Huriye Nefise	-	-

1900 yılında Bafra inâs rüşdiye mektebinde muallime-i evvel kadrosu boştu. Muallime-i sâni hocası ise Necibe Havva Hanım'dı. 1900 yılında Bafra inâs mektebine tayini gerçekleşen Necibe Hanım, yatılı Sanayi Mektebi mezunlarındandı. Bafra'ya gelmeden önce Bursa inâs mektebinde görev yapmıştır. Kendi arzusuyla Bursa'dan ayrılarak Bafra rüşdiyesi muallime-i sâniği görevine atanmıştır.³⁸⁸

1902 yılında kız rüşdiye mektebinde halı öğretmeni Peralent Hanım³⁸⁹ ve 1903 yılında Kuran-ı Kerim öğretmeni olarak da Mahiye Hanım görev yapmıştır.³⁹⁰ 1903 yılında kız rüşdiyesinde hizmetli olarak Ayşe Hanım görevliydi.³⁹¹ 1904 yılında ise muallime-i evvel görevine Huriye Nefise Hanım getirilmiştir. Kadrodan anlaşılacağı üzere Necibe Havva Hanım muallime-i sâniğlik görevine bir süre devam etmiştir. 1907

olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bk. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Samsun/Bafra Gazi Ortaokulu, <https://bafragaziortaokulu.meb.k12.tr> (Erişim 29 Nisan 2022). Görsel için bk. Ek 9.

³⁸³ BOA., *MF.MKT.*, 422/51, 2 Cemazeyilevvel 1316/18 Ekim 1898.

³⁸⁴ T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 279.

³⁸⁵ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 485.

³⁸⁶ T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 795.

³⁸⁷ T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 705.

³⁸⁸ BOA., *MF.MKT.*, 482/5, 27 Haziran 1317/29 Ocak 1900.

³⁸⁹ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 485.

³⁹⁰ T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 795.

³⁹¹ T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 795.

yılında Bafra inâs mektebine uygun muallime seçimi gündeme gelmiştir.³⁹² 1908 yılında 400 kuruş maaşla çalışacak bir muallimenin tayini istenmiştir.³⁹³ Bunun üzerine Kudüs inâs rüşdiye mektebindeki görevinden istifa eden Hatice Hanım, 400 kuruş maaşla Bafra inâs rüşdiyesine atanmıştır.³⁹⁴

Bafra inâs rüşdiyesinde; 1900 yılında 100³⁹⁵, 1901 yılında 109³⁹⁶ ve 1903 yılında 97³⁹⁷ öğrenci bulunmaktaydı. Aynı tarihlerde merkez kazada eğitim gören kız öğrencilerin mevcuduna baktığımızda 1900 yılında Canik inâs mektebinde 87; 1901’de ise 89 kız öğrenci eğitim almıştır.³⁹⁸ Bu sayısal verileri Canik inâs mektebi okul mevcuduyla karşılaştırdığımızda Bafra inâs mektebinin öğrenci mevcudunun çokluğu açısından bir adım öne geçtiğini söyleyebiliriz.

İnâs rüşdiye mekteplerinde verilen derlere baktığımızda ana derslerin yanında el hünerlerini içeren dersler de verilmekteydi. Halı, nakış gibi dersler ön plana çıkmaktadır. İnâs rüşdiyelerinin altıncı sınıfında verilen dersler; Kuran-ı Kerim ve tecvid, Arabi, ulûm-i dinîyye³⁹⁹, coğrafya, tarih, hesap, Fârisi, Kavâ’idi Osmanî, Hıfzısıhha, malumat-ı nâfia⁴⁰⁰, idare-i beytiyye⁴⁰¹, ahlâk, kıraat⁴⁰² ve imlâ, münşeat, hüsn-i hat ve el hünerleri şeklindedir. Bu derslerin sayısı sınıfların derecesine göre değişmektedir. Birinci sınıfta Kuran-ı Kerim ve Elif-Ba bulunurken, ikinci sınıfta Kuran-ı Kerim, kıraat ve imlâ, hesap, hüsn-i hat ve el hünerleri şeklindedir. Üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıflarda da benzer dersler bulunmaktaydı.⁴⁰³

³⁹² BOA., *MF.İBT.*, 204/83, 3 Mart 1323/16 Mart 1907.

³⁹³ BOA., *MF.İBT.*, 204/61, 1 Mart 1324/14 Mart 1908.

³⁹⁴ BOA., *MF.İBT.*, 204/97, 3 Mart 1324/16 Mart 1908.

³⁹⁵ *M.S.*, H. 1318/M. 1900, s. 1464.

³⁹⁶ *M.S.*, H. 1319/M. 1901, s. 716.

³⁹⁷ *M.S.*, H. 1321/M. 1903, s. 604.

³⁹⁸ *M.S.*, H. 1318/M. 1901, s. 1464; *M.S.*, H. 1319/M. 1901, s. 716.

³⁹⁹ Kız rüşdiye mekteplerinde din ağırlıklı ders; dördüncü, beşinci ve altıncı sınıflar için ikişer saat verilmek üzere ayarlanmıştır. Ders içerikleri için daha detaylı bilgi için; Bk. Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, ss. 58-63.

⁴⁰⁰ Yeryüzü, bitkiler, tarım, hayvancılık gibi faydalı bilgileri barındıran ve içerik açısından zengin bir derstir. Bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 496.

⁴⁰¹ Ev idaresi, yiyecekler, mutfak ve çocuk terbiyesi gibi konuları içeren bir derstir. Bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 492.

⁴⁰² Kıraat dersi; dördüncü sınıfta iki saat, beşinci ve altıncı sınıfta ise iki saat verilmekteydi. Okuma dersidir. Din, ibadet, ahlak, tarih ve coğrafya gibi faydalı bilgileri içeren kitapların seçimiyle ders işlenmektedir. Bk. Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, s. 63.

⁴⁰³ BOA., *MF.İBT.*, 150/155, 21 Cemazeyilevvel 1322/4 Ağustos 1904.

4.1.2.4. Alaçam Nahiyesi

1894 yılında Alaçam nahiyesinde bir rüşdiye inşası gündeme gelmiştir. Bu amaçla kazadaki hane sayısının tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Rüşdiye inşaatının İslam ve Hristiyan hanelerine yakınlığı tartışılmıştır. Araştırmalar neticesinde rüşdiye açılması düşünülen yer uygun bulunmamıştır. Bu nedenle hali hazırda kullanılan bir mektep binasının ıslahına karar verilmiştir. Halkın yardımıyla inşa ettirilen bu bina bir süre ibtidâî mektebi olarak kullanılmıştır. Zaman içerisinde ibtidâî mektebi binasının üst katına üç dersane olacak şekilde oda inşa ettirilmiştir. 1894 yılında mevcut ibtidâî mektebi ıslah edilerek rüşdiye seviyesinde eğitime devam edilmiştir.⁴⁰⁴ 1897 yılında Alaçam nahiyesinde 20 bin kuruş yardım ile rüşdiye mektebi kurulmuştur.⁴⁰⁵

1898 yılında Alaçam nahiyesinde ayrı bir rüşdiye binasının inşası fikri ortaya atılmıştır. Bölgede rüşdiye binasının inşası için gerekli şartlar aranmıştır. Bunun için kaç hane, ne kadar usul-i cedide ibtidâî mektep olduğu bilgisi ve özellikle bir rüşdiye açılması halinde bu mektebe devam edecek öğrenci sayılarına dair bilgiler istenmiştir.⁴⁰⁶

Alaçam rüşdiyesinin genel olarak öğretmen kadrosu ve öğrenci sayısı şu şekildedir; 1897 Alaçam rüşdiyesinde 35 öğrenci ile bir hademe bulunmaktaydı.⁴⁰⁷

Tablo 4.8. Alaçam Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1900-1902)

Yıl	Muallim-i Evvel	Hat Muallimi
1900 ⁴⁰⁸	Süleyman Efendi	Ali Rıza Efendi
1901 ⁴⁰⁹	Süleyman Efendi	İsmail Efendi
1902 ⁴¹⁰	Süleyman Efendi	İsmail Efendi

1900 yılında Alaçam rüşdiye mektebinin öğrenci mevcudu 45 olup, okulda bir hademe görev yapmaktaydı. Ayrıca 1901 yılında ortalama olarak 37 öğrenci

⁴⁰⁴ BOA., *MF.MKT.*, 239/60, 17 Rabiulahir 1312/18 Ekim 1894.

⁴⁰⁵ *M.S.*, H. 1318/M. 1900, ss. 1476-1477.

⁴⁰⁶ BOA., *MF.İBT.*, 51/97, 21 Nisan 1314/3 Mayıs 1898.

⁴⁰⁷ *M.S.*, H. 1318/M. 1900, s. 1463.

⁴⁰⁸ *M.S.*, H. 1321/M. 1903, s. 603.

⁴⁰⁹ *T.V.S.*, H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 281.

⁴¹⁰ *T.V.S.*, H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 491.

mevcutken 1903 yılında ise 45 öğrenci eğitim almıştır.⁴¹¹ Muallim-i evvel Süleyman Efendi yıllar içerisinde aynı görevine devam etmiştir. Aynı şekilde İsmail Efendi hat dersi için eğitim vermiştir.

1908 yılında Alaçam rüşdiye mektebine Erzurum vilayetinde bulunan Bayezid rüşdiye mektebinin muallim-i evveli olan Mehmet Kamil Efendi'nin tayini uygun bulunmuştur.⁴¹² Mehmet Kamil Efendi, Erzurum'daki görevinden istifa ederek, 400 kuruş maaşla Alaçam rüşdiye mektebine tayin edilmiştir.⁴¹³ Yine aynı senede Mehmed Kamil Efendi'nin maaşının ödenmesi hususunda Maârif Nezâreti'ne bilgi verilmiştir.⁴¹⁴

1909 yılında Alaçam rüşdiyesi için umumi imtihan cetveli oluşturulmuştur. Bu cetvellerden üçüncü, ikinci ve birinci sınıf derslerini takip edebilmekteyiz. Verilen dersler şu şekildedir;

Tablo 4.9. Alaçam Rüşdiye Mektebi Dersleri (1909)⁴¹⁵

Üçüncü Sınıf	İkinci Sınıf	Birinci Sınıf
Hüsn-i Hal	Kuran-ı Kerim ve Tecvid	Kuran-ı Kerim ve Tecvid
Kuran-ı Kerim ve Tecvid	Ulûm-i Dîniyye	Ulûm-i Dîniyye
Ulûm-i Dîniyye	Arabi	Arabi
Arabi	Fârisi	Yeni Harfi Osmanî
Fârisi Kelamı	Vazife-i Ahlak	Coğrafya
Tâlim ve Lisân	Hesap	Hesap
Hesap	Tarih-i Enbiya	Kıraat-i Fenniye
Tarih-i Osmanî	Coğrafya	Fârisi
Hendese	Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hat
Coğrafya	Sarf-i Osmani	Ahlak ve Nasihat

⁴¹¹ Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, s. 167.

⁴¹² BOA., *MF.MKT.*, 1057/29, 22 Mart 1324/4 Nisan 1908.

⁴¹³ BOA., *MF.MKT.*, 1057/29, 17 Rabiulevvel 1326/18 Nisan 1908.

⁴¹⁴ BOA., *MF.MKT.*, 1068/10, 24 Cemazeyilevvel 1326/24 Haziran 1908.

⁴¹⁵ BOA., *MF.İBT.*, 235/76, 16 Haziran 1325/29 Haziran 1909.

Hıfzısihha	Ma'lûmât-ı Zirâî	Hüsn-i Hal
Hüsn-i Hat	Hüsn-i Hal	-
Resim	-	-
Tecvid	-	-
Ma'lûmât-ı Zirâî	-	-

4.1.3. Çarşamba Kazası

1869 yılında Canik sancağı sınırları içinde bulunan Çarşamba kazasında rüşdiye mektebi inşa edildiği kayıtlara geçmiştir.⁴¹⁶ 1871 yılında Çarşamba kazası rüşdiye mektebinde; muallim-i evvel Ahmet Efendi ile rika hocası Mustafa Efendi görev yapmaktaydı.⁴¹⁷ 1872'de Çarşamba rüşdiyesinin muallim-i evveli Abdülkadir Asım Efendi'ydi.⁴¹⁸ Çarşamba rüşdiyesi öğrenci sayılarının yıllara göre değişimi ise şu şekildedir;

Tablo 4.10. Çarşamba Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1872-1887)

Sene	Öğrenci Sayısı	Sene	Öğrenci Sayısı
1872 ⁴¹⁹	40	1882 ⁴²⁰	60
1873 ⁴²¹	40	1883 ⁴²²	47
1874 ⁴²³	38	1884 ⁴²⁴	47
1875 ⁴²⁵	35	1885 ⁴²⁶	49

⁴¹⁶ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 163.

⁴¹⁷ T.V.S., H. 1288/M. 1871, Def'a 3, s. 169.

⁴¹⁸ D.S., H. 1289/M. 1872, Def'a 27, s. 238.

⁴¹⁹ D.S., H. 1289/M. 1872, Def'a 27, s. 238.

⁴²⁰ D.S., H. 1300/M. 1882, Def'a 38, s. 209.

⁴²¹ D.S., H. 1290/M. 1873, Def'a 28, s. 211.

⁴²² D.S., H. 1301/M. 1883, Def'a 39, s. 393.

⁴²³ D.S., H. 1291/M. 1874, Def'a 29, s. 217.

⁴²⁴ D.S., H. 1302/M. 1884, Def'a 40, s. 415.

⁴²⁵ D.S., H. 1292/M. 1875, Def'a 30, s. 157.

⁴²⁶ D.S., H. 1303/M. 1885, Def'a 41, s. 336.

1876 ⁴²⁷	39	1886 ⁴²⁸	48
1877 ⁴²⁹	45	1887 ⁴³⁰	42

Çarşamba rüşdiyesinde eğitim gören öğrenci sayılarında 1872-1887 yıllarında çok büyük değişiklikler yaşanmamıştır. Bu yıllarda öğrenci mevcudu en az 35, en fazlası 60 öğrencidir. En az öğrenci mevcudu 1875 yılında, en fazlası ise 1882 yılında görünmüştür. Sonraki senelerde öğrenci sayılarında artış yaşanmıştır.⁴³¹

1875 yılında Çarşamba rüşdiyesinde rika muallimi olarak görev yapan Mustafa Efendi istifa ederek, görevinden ayrılmıştır. Boş olan kadroya Canik mutasarrıflığı tarafından Mehmet Mazhar Efendi uygun bulunarak tayini gerçekleştirilmiştir.⁴³² 1879 yılında ise yeniden istifa nedeniyle boşalan muallim kadrosuna bir atama gerçekleştirilmiştir. Çarşamba rüşdiye mektebinde görev alan rika muallimi Ali Efendi istifa ederek, görevini bırakmıştır. Bu görev için tahrirat katibi Arif Efendi uygun bulunarak rika muallimliğine tayin edilmiştir.⁴³³ Böylece öğretmen kadrolarının boş bırakılmamasına önem verilmiştir. Çarşamba kazası rüşdiye mektebinde yıllar içerisinde görev yapan muallim kadrosu şu şekildedir;

Tablo 4.11. Çarşamba Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1879-1901)

	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Muallim-i Sâlis	Rika Muallimi	Hat Muallimi
1879 ⁴³⁴	Asım Efendi	Ahmet Hulusi	-	Ahmet Efendi	-
1888 ⁴³⁵	Ahmet Efendi	Ahmet Nafiz	-	Mahmut Efendi	-

⁴²⁷ D.S., H. 1293/M. 1876, Def'a 31, s. 160.

⁴²⁸ D.S., H. 1304/M. 1886, Def'a 42, s. 321.

⁴²⁹ D.S., H. 1294/M. 1877, Def'a 32, s. 535.

⁴³⁰ D.S., H. 1305/M. 1887, Def'a 43, s. 248.

⁴³¹ 1898'de 60, 1899'da 68, 1900'da 95, 1901'de 97 ve 1903'te 91 öğrenci bulunmaktaydı. Bk. Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, s. 167.

⁴³² BOA., *MF.MKT.*, 23/110, 27 Zilkade 1291/5 Ocak 1875.

⁴³³ Ali Efendi'nin istifası Teşrinievvel 1295/Ekim-Kasım 1879 yılında gerçekleşmiştir. Bk. BOA., *MF.İBT.*, 13/115, 27 Zilhicce 1295.

⁴³⁴ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 223.

⁴³⁵ T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def'a 13, s. 549.

1894 ⁴³⁶	Ali Efendi	Ahmet Hamdi	-	Ahmet Efendi	-
1895 ⁴³⁷	Şakir Efendi	Mahmut Efendi	İsmail Efendi	-	Ahmet Hamdi Efendi
1896 ⁴³⁸	Ahmet Hamdi Efendi	Mahmut Efendi	İsmail Efendi	-	Ahmet Hamdi Efendi
1897 ⁴³⁹	Ahmet Hamdi Efendi	Mahmut Efendi	İsmail Efendi	-	-
1898 ⁴⁴⁰	Ahmet Şakir Efendi	İsmail Efendi	Hacı Mahmut Efendi	-	Ahmet Efendi
1900 ⁴⁴¹	Ahmet Efendi	Mahmut Efendi	İsmail Efendi	-	Ahmet Efendi
1901 ⁴⁴²	Ahmet Hamdi Efendi	Mahmut Efendi	İsmail Efendi	-	Ahmet Hamdi Efendi

Çarşamba rüşdiye mektebinde genel olarak muallim-i evvel ve sâni öğretmenleri istikrarlı bir şekilde görevlerini yürütmüşlerdir. Diğer öğretmen kadrolarının bazı yıllarda boş kaldığı görülmektedir.

1895 yılında Çarşamba rüşdiyesinin bevvâbı olarak Durmuş Efendi görev almıştır. Ayrıca aynı yılda muallimlerin görev günleri kayıt altına alınarak, devam durumları takip edilmiştir.⁴⁴³ 1901 yılında ise mektebin bevvâbı İdris Efendi görev yapmıştır.⁴⁴⁴

⁴³⁶ T.V.S., H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 551.

⁴³⁷ M.S., H. 1316/M. 1898-1899, s. 1109.

⁴³⁸ M.S., H. 1317/M. 1899, s. 1290.

⁴³⁹ 1898'de 97 öğrenci, 1900'de 91 öğrenci eğitim görmüştür. Bk. M.S., H. 1318/M. 1900, s. 1461; M.S., H.1319/ M.1901, s. 714; M.S., H.1321/ M.1903, s. 602.

⁴⁴⁰ T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 611.

⁴⁴¹ T.V.S., H. 1318/M. 1900, Def'a 18, ss. 419-421.

⁴⁴² T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 283.

⁴⁴³ 1895 yılında dördüncü sınıfta 13, üçüncü sınıfta 15, ikinci sınıfta 20, birinci sınıfta ise 24 öğrenci bulunmaktaydı. Bk. BOA., *MF.İBT.*, 47/31, 11 Ağustos 1311/23 Ağustos 1895.

⁴⁴⁴ BOA., *MF.İBT.*, 111/128, 17 Kanunuevvel 1317/30 Aralık 1901.

Zaman içerisinde mektebin ihtiyaçları noktasında Maarif Nezâreti'nden bir takım isteklerde bulunulmuştur. Ders araç-gereçlerini içeren listeler yazıyla Maarif Nezâreti'ne bildirilmiştir. Öğrenciler adına risale ve kitap talebinde bulunulmuş ve maarif kütüphanesinde mevcudu olanların kaç adet gönderildiğine dair pusulalar istenmiştir.⁴⁴⁵

4.1.4. Fatsa Kazası

Fatsa kazası rüşdiye mektebi 10 bin kuruş yardımıyla 1880 yılında açılmıştır.⁴⁴⁶ 1883 yılında Fatsa mektebinde görev yapan muallim-i evveli, Lazistan mutasarrıflığına gönderilen telgrafname ile Rize rüşdiye mektebine atanmıştır.⁴⁴⁷

1886 yılında Fatsa kazası rüşdiye mektebinde öğrenim gören öğrenci sayısının 45'den fazla olması sebebiyle ikinci bir muallim atanması gerektiği bildirilmiştir. Muallim-i sânilik görevine Ali Efendi tayin edilmiştir. Maaşı aylık 300 kuruş olarak hesaplanmıştır. Tayinin gerçekleştirilmesiyle beraber 3.600 kuruşa denk gelen yıllık maaşın mekteb-i mülkiye, sultânî ve tıbbiye-i mülkiye mekteplerine ayrılan ve henüz kullanılmayan bütçeden karşılanacağı belirtilmiştir.⁴⁴⁸ Bunun ardından 1887 yılında Fatsa rüşdiyesi sülus ve rika muallimliğinde görevli Rüştü Efendi'nin maaşı gündeme gelmiştir. Sancak idaresinden Maarif Nezâreti'ne gönderilen yazıdan anlaşıldığı üzere Rüştü Efendi dört yıl boyunca maaş almadan çalışmıştır. Bu nedenle artık kendisine hakkı olan maaşın ödenmesi hususuna dikkat çekilmiştir. Böylece ilgili okulda görevlendirilmiş bulunan muallimin haklarının muhafazası istenirken eğitim öğretim sürecinin aksamaması da amaçlanmıştır.⁴⁴⁹

Fatsa kazası rüşdiye mektebine, muallim-i evvel ihtiyacı olduğuna dair 3 Mart 1888'de yeniden nezârete bir talepte bulunulmuştur. Bunun üzerine çok geçmeden Canik mutasarrıflığı aynı okulda çalışmakta olan muallim-i sâni Ali Efendi'nin vefatı üzerine bu durumun daha da acil bir hal aldığını belirtmiştir. Muallim-i evvelin bir an önce tayin edilmesi talep edilmiştir. Canik sancağı merkezinde maarif komisyonu tarafından yapılacak bir imtihanla muallim-i sâni tayin edilmesine izin istenmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁵ BOA., *MF.İBT.*, 11/132, 24 Şevval 1294/1 Kasım 1877.

⁴⁴⁶ *M.S.*, H. 1316/M. 1898-1899, s. 1118.

⁴⁴⁷ BOA., *MF.İBT.*, 16/117, 23 Muharrem 1301/24 Kasım 1883.

⁴⁴⁸ BOA., *MF.MKT.*, 90/124, 4 Şaban 1303/8 Mayıs 1886.

⁴⁴⁹ BOA., *MF.MKT.*, 96/19, 31 Kanunusâni 1302/12 Şubat 1887.

⁴⁵⁰ BOA., *MF.MKT.*, 98/52, 2 Nisan 1304/14 Nisan 1888.

1888 yılında muallim-i evvel Ahmet Efendi vefatı Maarif Nezâreti'ne bildirilmiştir. Yerine geçecek muallim adayının tayini hususunda maarif komisyonundan bilgilendirilme istenmiştir. Bununla beraber Fatsa rüşdiyesinde boşalan muallim-i evvel kadrosuna Mehmet Efendi talip olmuştur ve tayini gerçekleştirilmiştir.⁴⁵¹

Fatsa kazası rüşdiye mektebinin öğretmen kadrosu şu şekildedir;

Tablo 4.12. Fatsa Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1888-1904)

	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Rika Muallimi	Hat Muallimi	Hademe
1888 ⁴⁵²	Ahmet Zafir Efendi	Ali Efendi	-	-	Rüştü Efendi
1894 ⁴⁵³	Mehmet Efendi	Mustafa Efendi	Rüştü Efendi	-	-
1895 ⁴⁵⁴	Mustafa Nuri Efendi	Mustafa Efendi	-	Rüştü Efendi	-
1896 ⁴⁵⁵	Mehmet Efendi	Remzi Efendi	Rüştü Efendi	-	-
1898 ⁴⁵⁶	Mustafa Efendi	Mustafa Asım Efendi	Rüştü Efendi	-	Mehmet Rüştü Efendi
1900 ⁴⁵⁷	Mustafa Efendi	Mehmet Vasıf Efendi	Rüştü Efendi	-	-
1901 ⁴⁵⁸	Mustafa Efendi	Vasfi Efendi	-	Rüştü Efendi	-
1902 ⁴⁵⁹	Mustafa Efendi	Vasfi Efendi	-	-	-
1903 ⁴⁶⁰	Mustafa Efendi	Asaf Efendi	-	Rüştü Efendi	-

⁴⁵¹ BOA., *MF.MKT.*, 97/119, 9 Mart 1304/21 Mart 1888.

⁴⁵² *T.V.S.*, H. 1305/M. 1888, Def'a 13, s. 565.

⁴⁵³ *T.V.S.*, H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 579.

⁴⁵⁴ *M.S.*, H. 1316/M. 1898-1899, s. 1109.

⁴⁵⁵ *T.V.S.*, H. 1313/M. 1896, Def'a 16, s. 529.

⁴⁵⁶ *T.V.S.*, H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 619.

⁴⁵⁷ *T.V.S.*, H. 1318/M. 1900, Def'a 18, s. 429.

⁴⁵⁸ *T.V.S.*, H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 291.

⁴⁵⁹ *T.V.S.*, H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 531.

⁴⁶⁰ *M.S.*, H. 1321/M. 1903, s. 602.

1904⁴⁶¹ Mustafa Efendi Vasıf Efendi - Mehmet Rüştü Rüştü Efendi
Efendi

1888-1904 yılları arasında rüşdiye mektebinde görev alan öğretmenlerin genel durumuna bakarsak her sene en fazla üç öğretmen bulunmuştur. Muallim-i evvel Mustafa Efendi ile rika muallimi Rüştü Efendi eğitmen olarak mektepte istikrarlı bir şekilde görev almışlardır. Zaman zaman öğretmenlerin konumunda değişiklikler olsa da genel olarak öğretmen kadrolarının boş kalmadığı sonucuna varabiliriz.

Fatsa rüşdiye mektebinde eğitim gören öğrenci sayılarına baktığımızda; 1882 yılında 25 öğrenci bulunduğu görülmektedir.⁴⁶² Sonraki senelerin öğrenci sayılarına bakıldığında ufak artışlar yaşanmıştır. 1886 yılındaki verilerde rüşdiye mektebinde eğitim gören 45’den fazla öğrenci vardı.⁴⁶³ Yıllara göre değişen öğrenci sayıları ise şu şekildedir;

Tablo 4.13. Fatsa Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1888-1901)

Sene	Öğrenci Sayısı	Sene	Öğrenci Sayısı
1888 ⁴⁶⁴	65	1897 ⁴⁶⁵	66
1894 ⁴⁶⁶	65	1898 ⁴⁶⁷	58
1895 ⁴⁶⁸	62	1899 ⁴⁶⁹	54
1896 ⁴⁷⁰	54	1901 ⁴⁷¹	69

⁴⁶¹ T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def’a 22, s. 737.

⁴⁶² 1882’de 25; 1883’te 22; 1884’te 38; 1885’te 64; 1886’da 61; 1887’de 63 öğrenci bulunmaktaydı. Bk. D.S., H. 1300/M. 1882, Def’a 38, s. 209; D.S., H. 1301/M. 1883, Def’a 39, s. 393; D.S., H. 1302/M. 1884, Def’a 40, s. 415; D.S., H. 1303/M. 1885, Def’a 41, s. 335; D.S., H. 1304/M. 1886, Def’a 42, s. 322; D.S., H. 1305/M. 1887, Def’a 43, s. 248.

⁴⁶³ BOA., *MF.MKT.*, 90/124, 4 Şaban 1303/8 Mayıs 1886.

⁴⁶⁴ T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def’a 13, s. 565.

⁴⁶⁵ M.S., H. 1318/M. 1900, ss. 1461-1462.

⁴⁶⁶ T.V.S., H. 1311/M. 1894, Def’a 15, s. 579.

⁴⁶⁷ T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def’a 17, s. 619.

⁴⁶⁸ M.S., H. 1316/M. 1898-1899, s. 1109.

⁴⁶⁹ Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, s. 167.

⁴⁷⁰ M.S., H. 1317/M. 1899, s. 1290

⁴⁷¹ M.S., H. 1319/M. 1901, s. 714.

Fatsa rüşdiyesinde öğrenci sayısının 54 ile 69 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Bu anlamda yıllara göre öğrenci sayılarında büyük bir değişiklik yaşanmamıştır.

Fatsa rüşdiyesinde işlenen dersleri ve öğrencilerin devamsızlıkları hakkında bilgileri takdim edilen imtihan veya devam cetvellerinden öğrenmekteyiz. 1894 yılında eğitim gören öğrencilerin devam ve imtihan cetvelleri Maârif Nezâreti'ne takdim edilmiştir.⁴⁷² Takdim edilen cetvellerde görev yapan muallim ve hademelerin aylara göre devamsızlık durumları da takip edilebilmektedir.⁴⁷³ Muallimlerin mektebe devam durumlarının üç aylık hülâsa cetvellerine yansıtılması öğrenciler kadar muallimlerin de devam konusunda takip edildiğinin bir göstergesidir.⁴⁷⁴

Fatsa rüşdiye mektebinde sınıf derecelerine göre farklı dersler verilmekteydi. 1894 yılı kayıtlarında verilen dördüncü sınıf dersleri; Ulûm-i dîniyye, Arabi, Fârisi, tarih, inşa ve lûgat, kitâbet ve imlâ, coğrafya, hesap, hendese ve hüsn-i hat şeklindedir.⁴⁷⁵ 1909 yılına ait birinci, ikinci ve üçüncü sınıf ders müfredatı şu şekildedir;

Tablo 4.14. Fatsa Rüşdiye Mektebi Dersleri (1909)⁴⁷⁶

Üçüncü Sınıf	İkinci Sınıf	Birinci Sınıf
Kuran-ı Kerim ve Tecvid	Kuran-ı Kerim ve Tecvid	Kuran-ı Kerim ve Tecvid
Ulûm-i Dîniyye	Ulûm-i Dîniyye	İlmihal
Sarf-i Osmanî	Sarf-i Osmanî	Türkçe
Arabi	Arabi	Ahlak
Fârisi	Fârisi	Cebir
Hesap	Hesap	Hesap
Coğrafya	Coğrafya	Coğrafya

⁴⁷² BOA., *MF.İBT.*, 38/104, 6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894; BOA., *İBT.*, 38/95, 18 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894.

⁴⁷³ BOA., *MF.İBT.*, 41/39, 18 Kanunuevvel 1310/30 Aralık 1894.

⁴⁷⁴ 1908 yılında da üç aylık hülâsa cetveli yayınlanarak muallimlerin devamsızlığı takip edilmiştir. Bk. BOA., *MF.İBT.*, 209/97, 3 Haziran 1324/16 Haziran 1908.

⁴⁷⁵ Birinci sınıf dersleri; Ulûm-i dîniyye, Arabi, kıraat-i Türki, imlâ, hesap ve hüsn-i hat'tır. Bk. BOA., *MF.İBT.*, 41/39, 18 Kanunuevvel 1310/30 Aralık 1894.

⁴⁷⁶ BOA., *MF.İBT.*, 235/96, 12 Cemazeyilahir 1327/30 Haziran 1909.

Tarih	Tarih	Resim
Hatt-ı Hümayun	Resim	Hüsn-i Hat
Resim	Hüsn-i Hat	-
Hüsn-i Hat	-	-

4.1.5. Terme Kazası

1885 yılında Terme kazasında bir rüşdiye mektebi binasının inşasına başlanmıştır. İnşa masraflarını karşılamak adına kaza eşrafından Çukurzade Hacı Mehmet Efendi'nin ismi ön plana çıkmıştır. Masraflara yönelik ve inşaata dair bilgiler Trabzon vilayetine iletilmiştir.⁴⁷⁷ 1888-1894⁴⁷⁸ yıllarındaki kayıtlardan anlaşılacağı üzere Terme kasabasında bir rüşdiye bulunmaktaydı. 1897 yılında Terme rüşdiyesinde; hat muallimi Hakkı Efendi görev yapmakla birlikte 46 öğrenci ile bir hademe bulunmaktaydı.⁴⁷⁹ 1900'de 46, 1901'de 49, 1903'te 45 öğrenci eğitim almıştır.⁴⁸⁰

1904-1905 eğitim döneminde Terme rüşdiyesi muallim-i evveli Hakkı Efendi adına bir soruşturma ile karşılaşmıştır. Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen ihbarnamenin aslının araştırılması talep edilmiştir. Şikayet Ünye kazası ahalisinden Behçet isimli biri tarafından yapılmıştır. Hakkı Efendi'yi muallime yakışmayan "kötü huyları" nedeniyle şikayet ettiği görülmektedir.⁴⁸¹ Bu ihbarın araştırılması için işlem başlatılmıştır. Yapılan soruşturma neticesinde dayatılan suçların asılsız olduğu bildirilmiştir.⁴⁸² Ancak bu mesele rüşdiye muallimlerinin denetlendiğini göstermesi açısından dikkat çekici bir noktadır.

Senelere göre mekteplerde umumi imtihan cetvelleri yayınlanmıştır. Bu imtihan cetvellerinde öğrencilerin aldıkları dersleri ve notları tespit etmek mümkün olabilmektedir. Terme kazasında 1908-1909 yıllarına dair umumi imtihan cetvellerine göre üçüncü seneye devam eden üç öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerin aldıkları dersler şu şekildedir; Kuran-ı Kerim ve tecvid, ulûm-i dîniyye, ahlâk, Türkçe ve imlâ,

⁴⁷⁷ BOA., *MF.MKT.*, 89/17, 10 Kanunuevvel 1301/22 Aralık 1885.

⁴⁷⁸ T.V.S., H. 1305/M. 1888, Def'a 13, s. 583; T.V.S., H. 1309/M. 1892, Def'a 14, s. 515; T.V.S., H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 563.

⁴⁷⁹ M.S., H. 1318/M. 1900, s. 1463.

⁴⁸⁰ Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, s. 167.

⁴⁸¹ BOA., *MF.İBT.*, 150/87, 20 Ağustos 1320/2 Eylül 1904.

⁴⁸² BOA., *MF.İBT.*, 156/6, 29 Kanunusânî 1320/11 Şubat 1905.

Arâbi, Fârisi, hesap, hendese, tarih, coğrafya, ziraat, hüsn-i hat, resim, Hıfzısıhha dersleridir. Aynı imtihan cetvellerinde ikinci sınıfta 11 öğrenci, birinci sınıfta ise 10 öğrencinin bulunduğu belirtilmiştir.⁴⁸³

4.1.6. Ünye Kazası

1869 yılında Canik sancağı sınırları içinde bulunan Ünye kazasında rüşdiye mektebi kurulması için çalışmalar başlatılmıştır.⁴⁸⁴ Yürütülen çalışmalar neticesinde, Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen yazıda yeteri sayıda öğrenci bulunduğu ve bir rüşdiye mektebinin tahsis ve inşasına dair istekleriyle birlikte inşaat masrafinin ahali tarafından karşılanacağı bildirilmiştir. Öncelikle rüşdiye inşaatı için müsait arsa alanı belirlenmiştir. Bu iş için halkın yardımları ön plana çıkmıştır. Araştırmalar sonucunda yapılacak mektebin masraflarının belirlenmiş muallim, kitap ve risalelerin gönderilmesi talep edilmiştir.⁴⁸⁵ Öğrenciler için gereken ders araç-gereçlerinin talep edilmesi mektebin açılmış olmasını destekler konumdadır. Böylelikle 1871'de Ünye kazasında bir rüşdiye mektebi açılarak, eğitime başlamıştır.⁴⁸⁶ 1872 senesinin muallim-i evveli Mahmut Efendi'ydi.⁴⁸⁷

1871'de Ünye rüşdiyesinde 17 öğrenci⁴⁸⁸, 1872'de ise 35 öğrenci mevcuttu.⁴⁸⁹ Ünye rüşdiye mektebinde eğitim gören öğrenci sayısı yıllara göre azalmış ya da artmıştır. 1874-1887 yıllarındaki öğrenci sayıları şu şekildedir;

Tablo 4.15. Ünye Rüşdiye Mektebi Öğrenci Sayısı (1874-1887)

Sene	Öğrenci Sayısı	Sene	Öğrenci Sayısı
1874 ⁴⁹⁰	26	1882 ⁴⁹¹	43
1875 ⁴⁹²	43	1883 ⁴⁹³	31

⁴⁸³ BOA., *MF.İBT.*, 235/72, 15 Haziran 1325/28 Haziran 1909.

⁴⁸⁴ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 163.

⁴⁸⁵ BOA., *Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)*, 1825/35, 17 Zilhicce 1285/31 Mart 1869.

⁴⁸⁶ T.V.S., H. 1288/M. 1871, Def'a 3, s. 169.

⁴⁸⁷ D.S., H. 1289/M. 1872, Def'a 27, s. 238.

⁴⁸⁸ D.S., H. 1288/M. 1871, Def'a 26, s. 143.

⁴⁸⁹ D.S., H. 1289/M. 1872, Def'a 27, s. 238.

⁴⁹⁰ D.S., H. 1291/M. 1874, Def'a 29, s. 217.

⁴⁹¹ D.S., H. 1300/M. 1882, Def'a 38, s. 209.

⁴⁹² D.S., H. 1292/M. 1875, Def'a 30, s. 157.

⁴⁹³ D.S., H. 1301/M. 1883, Def'a 39, s. 393.

1876 ⁴⁹⁴	43	1884 ⁴⁹⁵	45
1877 ⁴⁹⁶	50	1885 ⁴⁹⁷	61
1880 ⁴⁹⁸	35	1886 ⁴⁹⁹	95
1881 ⁵⁰⁰	33	1887 ⁵⁰¹	81

Rüşdiye mektebinin 13 yılı içeren öğrenci sayısal verilerine baktığımızda en az öğrencinin 1874 yılında, en çok öğrencinin ise 1886 yılında eğitime devam ettiğini görmekteyiz. Bununla birlikte öğrenci sayılarının, devam ve devamsızlıklarının belirtildiği üç aylık cetvellere baktığımızda genel olarak öğrenciler okullara devam etme yönünde bir eğilim göstermişlerdir.⁵⁰²

Öğrencilerin mektepte kullandıkları ders araç-gereçlerinin başında kitap, risaleler ve haritalar gelmektedir. Zaman zaman Ünye rüşdiyesinin de bu malzemelerin temin edilme noktasında talepleri olmuştur. Öğrenciler için gerekli kitap ve risalelerin maarif kütüphanesinde bulunanların 91 tanesinin gönderildiği bildirilmiştir.⁵⁰³ Ünye rüşdiyesi aynı şekilde harita talebinde de bulunmuştur.⁵⁰⁴ Öğrenciler için talep edilen ders araç-gereçleri imkanlar doğrultusunda her daim Maarif Nezâreti'nce karşılanmaya çalışılmıştır.

1896 yılında Maarif Nezâreti'nden, Ünye'de yeni bir rüşdiye mektebi binasının inşa edilmesine dair izin istenmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Ünye'de mektep binasının yapımına izin verilmiştir.⁵⁰⁵ Fakat bunun gerçekleştiği ve bina inşasının neticelendiğini söylemek mümkün değildir. 1900 yılında Ünye'de inşasına başlanacak rüşdiye binası için inşaat masrafları tekrar gündeme gelmiştir. Yardımlarla birlikte

⁴⁹⁴ D.S., H. 1293/M. 1876, Def'a 31, s. 160.

⁴⁹⁵ D.S., H. 1302/M. 1884, Def'a 40, s. 415.

⁴⁹⁶ D.S., H. 1294/M. 1877, Def'a 32, s. 535.

⁴⁹⁷ D.S., H. 1303/M. 1885, Def'a 41, s. 335.

⁴⁹⁸ D.S., H. 1298/M. 1880, Def'a 36, s. 288.

⁴⁹⁹ D.S., H. 1304/M. 1886, Def'a 42, s. 322.

⁵⁰⁰ D.S., H. 1299/M. 1881, Def'a 37, s. 274.

⁵⁰¹ D.S., H. 1305/M. 1887, Def'a 43, s. 248.

⁵⁰² BOA., *MF.İBT.*, 239/60, 5 Kanunuevvel 1310/17 Aralık 1894.

⁵⁰³ BOA., *MF.MKT.*, 49/23, 13 Cemazeyilevvel 1294/26 Mayıs 1877.

⁵⁰⁴ BOA., *MF.MKT.*, 194/67, 15 Teşrinisânî/27 Kasım 1893.

⁵⁰⁵ BOA., *MF.MKT.*, 340/48, 18 Mayıs 1312/30 Mayıs 1896.

yapılacak inşaatın bitirilmesine kadar, mektep olarak kullanılacak binanın kirasının ödeneceği bildirilmiştir.⁵⁰⁶

Yıllara göre Ünye rüşdiyesinde görev alan öğretmen kadrosu şu şekildedir;

Tablo 4.16. Ünye Rüşdiye Mektebi Öğretmen Kadrosu (1879-1898)

	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Rika Muallimi	Hademe
1879 ⁵⁰⁷	Mehmet Efendi	Hacı Hasan Efendi	Nuri Efendi	-
1880 ⁵⁰⁸	Ahmet Hulusi Efendi	-	-	-
1892 ⁵⁰⁹	Asım Efendi	-	İsmail Efendi	Ali Rıza Efendi
1894 ⁵¹⁰	Asım Efendi	-	İsmail Hakkı Efendi	Rahmi Efendi
1895 ⁵¹¹	Mehmet Hakkı Efendi	İbrahim Efendi	-	-
1896 ⁵¹²	Ahmet Efendi	İbrahim Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi	Rahmi Efendi
1898 ⁵¹³	Mehmet Hakkı Efendi	İbrahim Hakkı Efendi	İsmail Hakkı Efendi	Mehmet Hakkı Efendi

Yıllar içerisinde Ünye rüşdiye mektebi öğretmen kadrosunda bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere; muallim-i evvel ya da muallim-i sâni olarak farklı isimlerin görev yaptığını görmekteyiz. 1879 ders yılında mektep öğretmen kadroları dolu olmakla beraber, sonraki sene mektep sadece bir öğretmen ile idare edilmiştir. 1896 ve 1898 yıllarında ise tüm öğretmen kadroları

⁵⁰⁶ BOA., *MF.MKT.*, 525/36, 5 Şubat 1315/17 Şubat 1900.

⁵⁰⁷ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 223.

⁵⁰⁸ D.S., H. 1298/M. 1880, Def'a 36, s. 288.

⁵⁰⁹ T.V.S., H. 1309/M. 1892, Def'a 14, s. 521.

⁵¹⁰ T.V.S., H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 571.

⁵¹¹ M.S., H. 1316/M. 1898-1899, ss. 1108-1109.

⁵¹² T.V.S., H. 1313/M. 1896, Def'a 16, s. 519.

⁵¹³ T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 615.

doldurulmuştur. Ayrıca mektepte görev alan hademelerin isim listelerine kayıtlardan ulaşılmaktadır.

Muallim kadrolarındaki değişikliklerin birçok sebebi bulunmaktadır. Tayin, istifa ya da vefat nedeniyle değişen kadroların yanında istikrarlı bir şekilde görevini sürdüren eğitimciler de mevcuttu. Ünye rüşdiyesinde muallim değişikliği veya tayinleri hakkında birkaç örneğe bakarsak; 1896-97 yılında Ünye rüşdiyesinde muallim-i sâni görevine, Görele rüşdiye mektebinin muallim-i sâni İbrahim Hakkı Efendi'nin tayin talebi olmuştur. Görele rüşdiyesindeki görevinden maaş konusunda uzlaşma sağlayamadığı için istifa etmiştir. Ünye rüşdiye mektebi ise muallim ihtiyacı olmadığı cevabını iletmiştir.⁵¹⁴

1899 yılında Ünye rüşdiye mektebi muallim-i evveli Mahmut Kamil Efendi'nin Maârif Nezâreti'nce daha yüksek maaşı olan başka bir muallimliğe tayini gerçekleştirilmiştir.⁵¹⁵ 1901 yılında Ünye rüşdiyesinin muallim-i evvelliği ikiye ayrılmıştır. Maarif idaresi tarafından alınan bu kararlar herhangi bir tayin talebinde bulunan muallimin istirhamının kabul edilmeyeceği vurgulanmıştır.⁵¹⁶

1900 yılı öğretmen kadrosunda; muallim-i evvel Mehmed Tevfik Efendi, muallim-i sâni İbrahim Efendi, hat muallimi İsmail Efendi bulunmaktaydı.⁵¹⁷ 1901'de rüşdiye muallim-i evveli Hacı İbrahim Efendi, fûnûn muallimi Mustafa Efendi, hat muallimi İsmail Hakkı Efendi'ydi.⁵¹⁸ 1902'deki öğretmen kadrosu; ulûm muallimi Hafız İbrahim Hakkı Efendi, fûnûn muallimi boş olmakla beraber, hüsn-i hat muallimi İsmail Hakkı Efendi'ydi.⁵¹⁹

1903 yılı Ünye rüşdiye kadrosu; muallim-i evvel İbrahim Efendi, muallim-i sâni İbrahim Hakkı Efendi, Hat muallimi İsmail Efendi'den oluşmaktaydı.⁵²⁰ 1904'te muallim-i evvel Hafız İbrahim Hakkı Efendi, muallim-i sâni Hafız İbrahim Zeki Efendi, hüsn-i hat muallimi İsmail Hakkı Efendi ve hizmetli olarak Ahmed Efendi görev yapmıştır.⁵²¹

⁵¹⁴ BOA., *MF.İBT.*, 60/33, 9 Nisan 1313/21 Nisan 1897.

⁵¹⁵ BOA., *BEO.*, 1369/102665, 6 Cemazeyilevvel 1317/12 Eylül 1899.

⁵¹⁶ BOA., *MF.İBT.*, 104/113, 14 Eylül 1317/27 Eylül 1901.

⁵¹⁷ 92 öğrenci bulunmakla beraber, mektepte bir hademe görev yapmaktaydı. Bk. *M.S.*, H. 1318/M. 1900, s. 1461.

⁵¹⁸ *T.V.S.*, H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 287.

⁵¹⁹ *T.V.S.*, H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 519.

⁵²⁰ 91 öğrenci bulunmaktaydı. Bk. *M.S.*, H. 1321/M. 1903, s. 602.

⁵²¹ *T.V.S.*, H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 729.

4.2. İdâdîler

Canik sancağında ortaöğretim düzeyinde ele alınabilecek ikinci mektep idâdîlerdir. Sancak sınırlarında idâdî düzeyinde mektebin bulunduğu yer merkez kaza idi. Bu nedenle Canik merkez kazasının ele alındığı bu bölümde idâdî mektebinin faaliyetleri doğrultusunda elde edilen bilgiler aktarılacaktır. Samsun idâdî mektebi ifadesi de bu bölümde kullanılacaktır.

4.2.1. İdâdî İnşasına Dair

Osmanlı Devleti sınırlarında önemli merkezlere sırasıyla açılan idâdî mekteplerinden sonra, 1890 yılında Samsun'da idâdî mektebi açılmıştır.⁵²² Hemen ardından 1892 yılında Samsun'daki idâdî mektebine yeni bir bina inşası gündeme gelmiştir. Ağustos 1892 tarihli tahriratta mektebin inşa mahalline ilişkin keşifnamesi ve resminin gönderilmesi talebinde bulunulmuştur. Yapılan araştırmalar neticesinde Samsun'da belirtilen şartlara uygun mükemmel durumda bulunan rüşdiye mektebinin genişletilerek idâdî mektebi haline dönüştürülmesine karar verilerek mektep öğrencilerinin sayısı, mektebin resmi ve keşif defterleri talep edilmiştir.⁵²³ Eylül 1892'de Samsun'da inşa edilecek yeni idâdî binası için bölgenin incelenmesi adına Trabzon maarif müdürünün, Canik sancağına gitmesi gündeme gelmiştir. Maârif Nezâreti tarafından keşif amacıyla maarif müdürünün gidişine izin verilmiştir.⁵²⁴ 1894 yılında ise Samsun idâdî mektebinin keşif defteriyle birer haritasının gönderimi istenmiştir.⁵²⁵ 1898'de⁵²⁶ idâdî mektebinin bir senelik masrafı 40.440 kuruş olarak belirtilmiştir.⁵²⁷

Samsun idâdisinin teşkili ardından gündeme gelen yeni bina ihtiyacı giderilememiştir. Bu nedenle 1899-1900 yıllarında Samsun kasabasında idâdî mektebi binasının inşasına karar verilmiştir. İnşa edilecek binanın bedeli 207.276 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde inşaata halkın yardımlarıyla başlanmıştır.⁵²⁸

⁵²² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 126.

⁵²³ BOA., *MF.MKT.*, 152/83, 18 Ağustos 1308/30 Ağustos 1892.

⁵²⁴ BOA., *MF.MKT.*, 152/70, 4 Rabiülahir 1310/25 Eylül 1892; BOA., *MF.MKT.*, 152/91, 8 Rabiulahir 1310/30 Ekim 1892.

⁵²⁵ BOA., *MF.MKT.*, 248/29, 8 Mart 1310/20 Mart 1894.

⁵²⁶ 1898 yılında Canik idâdî mektebine yakacaklar için tahsisat verilmeyeceği bildirilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 386/13, 21 Kanunusânî 1313/2 Şubat 1898.

⁵²⁷ *T.V.S.*, H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 673.

⁵²⁸ BOA., *MF.MKT.*, 493/3, 16 Zilkade 1317/18 Mart 1900.

Samsun idâdî mektebi binasının yıllar içinde zarar gören kısımlarına tadilat yapılarak yenilenmeleri gündeme gelmiştir. Eski veya dökülmüş olan döşemelerin ve sıvaların yenilenmesi adına Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne gerekli olan tamirat parasının temini noktasındaki talepler iletilmiştir. Yapılacak masraf 1.800 kuruş olarak hesaplanmış ve gerekli evrakların gönderilmesi istenmiştir.⁵²⁹ Tamirat yıllar içinde devam ettiğini söyleyebiliriz. 1908 yılında harabe haline gelen ve tamirin zaruri olduğu idâdî binasının tamirâtı için Maarif Nezâreti'nden gerekli paranın gönderilmesi istenmiştir.⁵³⁰

4.2.2. Tayinler ve Öğretmen Kadroları

Samsun idâdî mektebinin kuruluş aşamasından sonra eğitim-öğretim faaliyetleri için mektebe devam edecek öğrenciler belirlenmiş ve mektebin öğretmen kadrosu oluşturulmaya çalışılmıştır. Öncelik olarak branş derslerine tayinler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1893 yılında Samsun rüşdiye mektebinde görev yapan muallim-i sâni Sabri Efendi'nin, Samsun idâdî mektebi tarih dersinin muallimliğine geçişi gündeme gelmiştir. Ancak tarih dersinin başka bir muallimde olması sebebiyle, Sabri Efendi'nin uygun bir zamanda başka bir branş dersine tayininin gerçekleştirileceğine dair talepler Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁵³¹

1894 yılında Samsun idâdî mektebinde okutulan dersler ve mektep kadrosu şu şekildedir;

Tablo 4.17. 1894 Yılı Samsun İdâdî Mektebi Öğretmen Kadrosu⁵³²

İdâdî Mektebi Müdürü	Ömer Lütfü Efendi
Lisan-1 Fransevî, Coğrafya ve Resim Muallimi	Ömer Lütfü Efendi
Akaid, Hesap ve Farisî Muallimi	Sabri Efendi
Hendese ve Lisan-1 Osmanî Muallimi	Hüsnü Efendi

⁵²⁹ BOA., *MF.MKT.*, 912/53, 28 Zilhicce 1323/23 Şubat 1906.

⁵³⁰ Samsun idâdî mektebinin yeniden tamirâtı için gerekli görülen bedel 1.200 kuruş olarak belirtilmiştir. İşlemler için binanın keşif varakasının gönderimi istenmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 1065/32, 23 Safer 1326/26 Mart 1908.

⁵³¹ Sabri Efendi'nin tayininin istendiği Tarih dersine, Mülkiye mezunlarından Tahrirat Müdürü Hilmi Bey girmekteydi. Münasip bir dersin açılmasıyla birlikte Sabri Efendi'nin tayin edilme durumu gündeme alınmıştır. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 166/117, 14 Şevval 1310/1 Mayıs 1893.

⁵³² T.V.S., H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 519.

1894'de Samsun idâdî mektebinde dördüncü sınıf oluştuğundan okul müfredatına inşâ ve kitabet derslerinin girmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bunun için inşâ ve kitabet derslerinin mektep müdürü Ömer Lütfü Efendi'ye verilmesi kararlaştırılmıştır. Ömer Lütfü Efendi'nin açılacak bu iki yeni dersi almasıyla birlikte kendisinin verdiği coğrafya dersinin, akaid dersiyile değiştirilme durumu oluşmuştur. Bunun üzerine coğrafya dersi, akaid-hesap ve Fârisi dersi muallimi Sabri Efendi'ye verilmiştir. Boşta kalan akaid dersinin ise, Arabi muallimi olan diğer Sabri Efendi'ye verilmesi kararlaştırılmıştır.⁵³³ Ayrıca mübaşir Aziz Efendi'nin mektepten ayrılma tarihini bildirilmesi istenmekle beraber yerine görevli olarak Mehmet Efendi 100 kuruş maaşla tayin edilmesi uygun görülmüştür.⁵³⁴ Aynı sene Canik sancağında eğitim veren idâdî mektebinin müdürü Ömer Lütfü Efendi'nin görev yeri Erzurum idâdî mektebi olmuştur. Erzurum idâdî müdürü Bedri Bey'in azledilmesiyle boşalan müdüriyet makamına Ömer Lütfü'nün tayin edildiği Maarif Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁵³⁵ Ömer Lütfü Efendi'nin yerine müdür olarak Mehmet Ali Efendi getirilmiştir. Müdür Mehmet Ali Efendi Fransızca, coğrafya ve resim derslerini de vermekteydi. Ayrıca mektebin ihtiyaçlarını karşılamak ve genel işlerini yürütmek amacıyla mübaşir Ali Efendi ve mübaşir-i sâni Hafız Zühtü Efendi görev almıştır.⁵³⁶ İki görevlinin yer almasıyla idâdî mektebinin büyük ve ihtiyaçları noktasında tek bir görevlinin yeterli olamacağı sonucuna ulaşabiliriz.

1898 yılında idâdî mektebinin müdürü Halil Efendi⁵³⁷, diydi. Fransızca, tarih, hendese, resim muallimi Halil Efendi; coğrafya, kitabet, ma'lûmat-ı fenniye, cebir,

⁵³³ Derslerin yeniden düzenlenmesiyle birlikte Sabri Efendi'nin haftalık dersi 25 saattir. Bununla birlikte Arabi dersi için 14 saat ders veren diğer Sabri Efendi'nin akaid dersini almasıyla birlikte ilave ders saat 11 olarak, toplamda 25 saat ders saatine tamamlanmıştır. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 187/144, 30 Kanunuevvel 1309/11 Ocak 1894.

⁵³⁴ BOA., *MF.MKT.*, 175/65, 17 Nisan 1309/29 Nisan 1893.

⁵³⁵ BOA., *MF.MKT.*, 206/37, 2 Zilkade 1312/27 Nisan 1895.

⁵³⁶ 1896 yılı öğretmen kadrosunun tamamı şu şekildedir; Akaid, hesap ve Fârisi muallimi Hüseyin Sabri Efendi, Arabî muallimi Mehmet Sait Efendi, lisân-i Osman'ı, Kitabet, tarih ve hendese muallimi Mehmet Sait Efendi, hüsn-i hât muallimi Abdülmecid Efendi'ydi. Bk. *T.V.S.*, H. 1313/M. 1896, Def'a 16, s. 477.

⁵³⁷ 1898 yılında Canik idâdî müdürlüğü görevinde bulunan Halil Efendi, Canik sancağına naklinden önce Sivas vilayeti maarif müdürünü, bazı uyuşmazlıklar ve maaşında kesinti yapması nedeniyle şikâyet etmiştir. Halil Efendi imzalı telgrafname Sivas vilayetine gönderilerek, durum bildirilmiştir. Bu uyuşmazlık Halil Efendi'nin Samsun idâdisine nakledilmesiyle son bulmuştur. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 390/8, 19 Şevval 1315/14 Mart 1898.

usul-i defteri muallimi Arslan Efendi; Arabî, Farisî, hesap muallimi Hakkı Efendi; hüsn-i hat muallimi Abdülmucib Efendi; Türkçe muallimi İbrahim Efendi'ydi.⁵³⁸ Ayrıca bu öğretmen kadrosunun içinde H. 1316/M. 1898 Maarif Salnamesine göre; Türkçe muallimi İsmail Fahri Efendi, ulûm-i dîniyye muallimi Ahmet Lütfi Efendi eğitim vermiştir.⁵³⁹ 1899 yılı öğretmen kadrosu önceki senenin kadrosu ile aynıdır. Bir iki ufak ders değişikliğinin yanında Türkçe dersini Halid Efendi'nin verdiği görülmektedir.⁵⁴⁰ Kasım 1898'de mülkiye mezunlarından Halid Efendi'nin boş olan Türkçe öğretmenliği kadrosuna atamasının gerekliliği Maarif Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁵⁴¹

1900'de Samsun İdâdî Müdürü İbrahim Fevzi Efendi'ydi. Öğretmen kadrosu; Fransızca, tarih, coğrafya, resim muallimi Halil Efendi; hendese, kitabet, ma'lûmat-ı fenniye, cebir-usul-i defterî muallimi Arslan Bey; Arabî, Fârisi ve hesap muallimi Hakkı Efendi; hüsn-i hat muallimi Mucîb Efendi; ulûm-i dîniyye muallimi Ahmet Lütfi Efendi; Türkçe muallimi vekili Ömer Şevki Efendi ve mübaşir İbrahim Efendi'ydi.⁵⁴²

1901⁵⁴³-1902⁵⁴⁴ yıllarında idâdî mektebi kadrosunda; Müdür İbrahim Fevzi Efendi'ydi. Öğretmen kadrosu ise; Fransızca, tarih, Türkçe, ahlak muallimi İbrahim Fevzi Efendi; hesap, ilm-i eşya, Hıfzısıhha, usul-i defterî, cebir, hendese, ahlak muallimi Ali Hilmi Efendi; Arabî, coğrafya, Farisî muallimi İsmail Hakkı Efendi; Türkçe, resim, coğrafya muallimi Ömer Şevki Efendi; ulûm-i dîniyye muallimi Ahmet Lütfü Efendi ve hüsn-i hat muallimi Abdülmecib Efendi'ydi.

Tablo 4.18. 1903 Yılı Samsun İdâdî Mektebi Öğretmen Kadrosu⁵⁴⁵

İdâdî Müdürü, Fransızca, Kitabet, Ma'lûmât-ı Zirâiyye ve Cebir Muallimi	Fevzi Efendi
Arabî, Farisî ve Tarih Muallimi	İsmail Hakkı Efendi
Hesap, Hendese, Tarih, İlm-i Eşya, Usûl-u Defteri Muallimi	Ali Hilmi Efendi

⁵³⁸ T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 605.

⁵³⁹ M.S., H. 1316/M. 1898, s. 1106.

⁵⁴⁰ M.S., H. 1317/M. 1899, s. 1287-1288.

⁵⁴¹ BOA., *MF.MKT.*, 443/20, 13 Recep 1316/26 Kasım 1898.

⁵⁴² T.V.S., H. 1318/M. 1900, Def'a 18, s. 413.

⁵⁴³ T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 275.

⁵⁴⁴ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 463.

⁵⁴⁵ M.S., H. 1321/M. 1903, s. 599.

Ulûm-i Dîniyye ve Ahlakiyye Muallimi

Ahmed Lûtfi Efendi

Türkçe ve Resim Muallimi

Ömer Şevki Efendi

Coğrafya Muallimi

Mustafa Efendi

Hüsn-i Hat Muallimi

Halid Efendi

Mübaşir

İbrahim Efendi

1903 yılı Maarif Salnamesi listesinde bulunan ma'lûmât-ı zirâîyye dersi önceki senelerde müfredatta yer almayan farklı bir ders olarak okutulmuştur. Yeni okul tipleri geliştikçe farklı dallardaki derslerin müfredata girdiği ve öğrencilere okutulduğu sonucuna varabilmekteyiz. 1904'te idâdî mektebinin müdürü Sezai Efendi, müdür yardımcısı ise Hakkı Efendi'ydi. Öğretmen kadrosu; Ulûm-i riyaziye muallimi Hilmi Efendi; tarih, coğrafya, kitabet ve usûl-ı defteri muallimi Abdullah Efendi; Türkçe ve resim muallimi Ömer Efendi, ulûm-i dîniyye muallimi Ahmed Efendi ve hüsn-i hat muallimi Halid Efendi'ydi.⁵⁴⁶

4.2.3. Öğrenci Sayıları, İmtihanlar ve Ders Araç-Gereçleri

Yıllar içerisinde Samsun idâdî mektebi öğrencilerinin sayısı değişiklik göstermiştir. 1894'te 122⁵⁴⁷; 1896'da 86⁵⁴⁸; 1898'de 105⁵⁴⁹; 1899'da 120⁵⁵⁰; 1900'da 155⁵⁵¹ öğrenci eğitim almıştır. 1901 yılında 107 Müslim, 6 gayrimüslim öğrenci⁵⁵²; 1902'de idâdî'de 95 Müslim, iki gayrimüslim öğrenci⁵⁵³; 1903 yılında 146 Müslim ve üç gayrimüslim öğrenci bulunmaktaydı.⁵⁵⁴ Öğrenci sayılarının geneline baktığımızda en az öğrenci mevcudu 1896 yılında, en fazla öğrenciyi ise 1900 yılında görmekteyiz.

İdâdî mektebinde öğrencilere yönelik senelik imtihanlar gerçekleştirilmiştir. Başarı veya başarısızlık oranlarını belirlemek adına aylık cetveller idâdî mekteplerine ulaştırılmıştır.⁵⁵⁵ Bu durum öğrencilerin derslerde gösterdikleri başarı veya

⁵⁴⁶ T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 691.

⁵⁴⁷ T.V.S., H. 1311/M. 1894, Def'a 15, s. 519.

⁵⁴⁸ T.V.S., H. 1313/M. 1896, Def'a 16, s. 477.

⁵⁴⁹ T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 605.

⁵⁵⁰ M.S., H. 1317/M. 1899, ss. 1287-1288.

⁵⁵¹ T.V.S., H. 1318/M. 1900, Def'a 18, s. 413.

⁵⁵² M.S., H. 1319/M. 1901, s. 711.

⁵⁵³ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 677.

⁵⁵⁴ M.S., H. 1321/M. 1903, s. 599.

⁵⁵⁵ BOA., *MF.MKT.*, 264/45, 10 Muharrem 1313/3 Temmuz 1895 ; BOA., *MF.MKT.*, 324/41, 21 Safer 1314/1 Ağustos 1896.

başarısızlıkların yakından takip edilmesinin bir göstergesidir. 1904 yılında idâdî mektebinin dördüncü sınıf öğrencilerinin resim dersinden zayıf not almaları gündeme gelmiş ve haklarında işlem başlatıldığı bildirilmiştir. Maarif Müdürlüğü'nce başlatılan işlemde öğrencilerin kaçır not aldıkları ve üst sınıfa geçip geçmedikleri hakkında bilgi istenmiştir.⁵⁵⁶

Samsun idâdî mektebinde kullanılan ders araç gereçlerinin başında koğuş tahtası, sıra, kitap, risale ve harita gibi materyaller gelmektedir. Mekteplerin ihtiyaç duydukları bu araç-gereçlerin temini noktasında zaman zaman Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne başvurulmuştur. Mektep için Osmanlı haritalarının gönderilmesi istenmiştir.⁵⁵⁷ Zaman içerisinde öğrencilerin kullandıkları malzemelerin de tamiri veya yenilenmeleri gündeme gelmiştir. Sıraların ve koğuş tahtalarının eskilerinin tamiri veya yenilerinin alınma noktasında bir liste oluşturularak durum ilgili mercilere bildirilmiştir. 1897 yılında idâdî mektebi için malzeme listesi yayınlamıştır. Listeye göre kullanılacak 69 sıranın iki gözlü, koğuş tahtasının ise üç parmak kalınlığında olmasına dair özellikler belirtilmiştir. Her bir sıranın 35 kuruş maliyetinde olacağı yönünde görüş bildirilmekle beraber masrafların taşradan karşılanması istenmiştir.⁵⁵⁸

4.3. Ortaöğretim Mekteplerine Genel Bir Bakış

Canik sancağında rüşdiye mektepleri nizamnameye uygun olarak nüfus oranlarına dikkat edilerek açılmıştır. Rüşdiye mektep binaları yeniden inşa edilmiş ya da mevcut sıbyan mekteplerinin ıslahı ile temin edilmiştir. Yeni bina inşası için Trabzon vilayeti ve merkez idareden izin taleplerinde bulunulmuştur. Bu amaçla yapılan taleplerde uygun arazi teminine yönelik müfettiş kontrol ve raporları dikkat çekmektedir. Binaların inşası ve tamiri çalışmalarında ihtiyaç duyulan harcamalara halkın katkısı sıklıkla görülmektedir. Toplanan yardımlar sayesinde sancak dahilindeki bir çok sıbyan mektebi binasının tamir ve genişletilmesiyle rüşdiye binasına dönüştürülmesi söz konusudur.

Binaların inşasının yanında diğer mesele öğretmen teminidir. Öğretmenlerin tayinleri belli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Sancağa tayinini isteyen

⁵⁵⁶ İdâdî mektebinde 1903-1904 senelerine ait imtihan-ı umumi cetveli takdim edilmiştir. Buna göre dördüncü sınıf öğrencilerinden Sıtkı, Lütfi ve Celal isimlerindeki üç öğrencinin resim dersinden ikişer numara not aldıkları belirtilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 825/31, 18 Kanunuevvel 1320/31 Aralık 1904.

⁵⁵⁷ BOA., *MF.MKT.*, 827/52, 11 Recep 1322/21 Eylül 1904.

⁵⁵⁸ İdâdî mektebi için oluşturulan listede 69 adet sıra, dört ayağı için üç parmak kalınlığında koğuş tahtası, koğuş, çivi ve ağaç ustalarının yevmiyesi de listede yer almaktadır. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 376/21, 14 Temmuz 1313/26 Temmuz 1897.

öğretmenler, uygun kadrolara müracaat etmiş ya da Canik mutasarrıflığından ilgili dersin öğretmenine tayin teklifinde bulunulmuştur. Öğrencinin devam veya devamsızlık, başarı ya da başarısızlık durumlarına göre sınıf düzeyleri ayarlanmıştır. Kazalardaki rüşdiye mekteplerinin eğitim müfredatını umumi cetvellerden öğrenmekteyiz. Verilen derslerin ihtiyaçları noktasında kitap, harita ve risale gibi ders araç-gereçlerinin uygun yerlerden talep edildiğine dair kayıtlar mevcuttur.

Samsun, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Ünye, Terme, Alaçam ve Kavak'ta yeniden açılan veya sıbyan mekteplerin ıslahı suretiyle ortaya çıkan rüşdiye mektepleri bölgede uzun yıllar eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Ayrıca kızlara yönelik açılan inâs rüşdiye mekteplerinin azımsanmayacak derecede öğrencisi bulunmaktaydı.

Sancak dahilinde ortaöğretim kademesindeki diğer mektep idâdi'ydi. Canik'te açılması düşünülen idâdi mektebi için bölgeye Trabzon Maarif Müdürlüğü'nden ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Okulun açılması düşünülen yerin uygunluğunu tespit etmek amacıyla Trabzon'dan gelen müfettişlerin raporları doğrultusunda süreç yürütülmeye çalışılmıştır. Canik sancağında ilk idâdi mektebi 1890 yılında açılmış ve eğitim öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Samsun idâdi mektebinde de sık sık tamirat ve yenileme çalışmalarını görmekteyiz. Mali kaynaklarının yetersizliği nedeniyle yeni bir mektep inşası yerine uygun ve hızlı bir şekilde hazırlanabilecek mevcut okul binalarının idâdiye dönüştürülmesi yolu seçilmiştir. İdâdi mektebinde eğitim müfredatları oluşturularak uygun derslere muallim tayinleri gerçekleştirilmiştir. Verilen derslerin yanında kullanılan kitap, harita ve risalelerin uygun yerlerden gönderilme talepleri mevcuttur.

5. CANİK SANCAĞINDA ÖZEL MEKTEPLER

5.1. Tanım

Osmanlı Devleti'nde 1869 Maarif Nizamnamesi'ne göre okullar sınıflandırılarak, derecelerine göre ayrılmıştır. Genel eğitim kurumları Mekâtib-i Umûmiye (Genel Okullar) ve Mekâtib-i Hususiye (Özel Okullar) şeklinde ikiye ayrılmıştır. Özel okullar ise kendi içerisinde üç kısma ayrılarak, Müslümanların, gayrimüslimlerin ve yabancıların açtığı özel okullar şeklinde tasnif edilmiştir.⁵⁵⁹ Nizamname özel okulların ne gibi şartlarda açılabileceğini 129. Maddesinde⁵⁶⁰ açıklamıştır. Böylece ecnebi ve gayrimüslim mekteplerinin statüleri belirlenerek, Osmanlı eğitim sistemi içindeki yerlerini almışlardır.

Osmanlı Devleti'nde geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri çoğunlukla cami, kilise, havra etrafında bulunmaları nedeniyle halk arasında mahalle mektebi olarak adlandırılmışlardır. Devam zorunluluğu olmayan bu mekteplere imam, papaz veya haham gibi görevliler eğitim vermiştir. Bu mekteplerde 1869 Maarif Nizamnamesi'ne kadar herhangi bir hukuki düzenlemenin bulunmayışı nedeniyle çoğu binanın ruhsatı yoktu. Devletin bu sistem içindeki okullara ekonomik açıdan ve müfredat anlamında herhangi bir müdahalesi bulunmamaktaydı.⁵⁶¹

1839 Tanzimat Fermanı ile gayrimüslim halkın eğitimi noktasında yeni bir dönem açılmıştır. Genel olarak fermana, gayrimüslim öğrencilere yönelik herhangi bir düzenleme olmamasına rağmen tanınan hukuki haklar çerçevesinde mekteplerin açılması hız kazanmıştır.⁵⁶² İlk zamanlarda Fransızca eğitim veren Tıbbiye Mektebi,

⁵⁵⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, ss. 24-25.

⁵⁶⁰ 129. Madde şu şekildedir; “Mekâtib-i hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek Devlet-i Aliye ve gerek teb'a-i ecnebiyeden olan efrâd ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarıfat ve muhassatı ya müessisleri tarafından ve yahut merbut oldukları vakıflar canibinden idare ve ru'yet kılınır. Memâlik-i Şahane'de bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerinin yedinde Maarif Nezâreti canibinden ve yahut mahalli maarif idaresinden şehadetname bulunmak ve sâniyen bu mekteplerde edebe ve politikaya muğayir ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitaplar Maarif Nezâreti'nden ve yahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere taşrada ise vilayet maarif idaresi ile vilayet valisi tarafından ve Dersaadet'te Maarif Nezâreti canibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu üç şart kâmilin mevcut olmadıkça mekâtib-i hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vuku takdirinde men'-i vesedd olunur. Mekâtib-i hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şehadetname bulunduğu halde onu maarif idaresine tasdik ettirmeleri lazım gelecektir.” Bk. Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, s. 493.

⁵⁶¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, s. 725.

⁵⁶² Tanzimat Dönemine girmeden önce İstanbul'da 40 Katolik mektebi bulunmaktaydı. Bunlardan en eski tarihli mektep 1609 yılında açılan St. Benoit Koleji'ydi. Tanzimat'la birlikte hem erkek hem de kız mekteplerinin sayısı hızla artmıştır. Bk. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, s. 90.

1840 yılında gayrimüslim öğrencileri kabul etmiştir. Ancak Müslüman öğrencilerinden farklı olarak elbise ve maaş gibi unsurlardan faydalanamamışlardır. Ayrıca Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin karışık bir şekilde aynı sınıfı, yemekhaneyi ve yatakhaneleri kullanmaları üzerine bir takım sorunlar oluşmuştur. Bunun üzerine öğrenciler farklı sınıf ve farklı yatakhanelere ayrılmışlardır.⁵⁶³ Bu durum Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin bir arada eğitim almalarına dair bir takım zorlukları ortaya çıkarmıştır.

1853-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı'ndan sonra imzalanan Paris Antlaşması'yla Avrupalı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki etkinlikleri artmıştır. Paris Antlaşması ve öncesinde imzalanan Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin hakları geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Gayrimüslim öğrencilerin eğitimi adına kendilerine ait okulların kurulmasına izin verilmesi Islahat Fermanı ile gerçekleşmiştir.⁵⁶⁴ Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere kilise ve mektep inşaatları konusunda yapılan kısıtlamalar kaldırılmış, gayrimüslim öğrencilere askeri ve mülkiye mekteplerinde eğitim görme şansı tanınmıştır.⁵⁶⁵

Devlet kendi kontrol mekanizması çerçevesinde, gayrimüslim cemaatlerine kendi okullarını açma yetkisi vermiştir. Böylelikle her cemaat kendi diline, kültürüne ve yaşama tarzına göre okul açabilecek, müfredat programları ve öğretmenlerin seçimi noktasında karma bir Maarif Meclisi toplanacaktı.⁵⁶⁶ Bunun üzerine Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bir kurula ihtiyaç duyulmuş ve 1856'da Meclis-i Muhtelî-i Maarif oluşturulmuştur. Bu mecliste Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Yahudi olmak üzere altı üye bulunmaktaydı. Bu gelişmeler üzerine sıbyan mektepleri için kendi dilleri ile eğitim almaları ve öğretmen atamalarından dini lider sorumlu olacaktı.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1989, s. 158.

⁵⁶⁴ Erdoğan Keskinliç, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2010, ss. 73-74.

⁵⁶⁵ Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 15, Güz 2013, s. 82.

⁵⁶⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, ss. 728-729; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 15.

⁵⁶⁷ Müfredatın çoğunluğu dini eğitim ağırlıklı olacak ve Müslümanlardan ayrı bir şekilde ilkökula devam edeceklerdi. Bk. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, ss. 67-68.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti, eğitimde ilk önce rüşdiyeleri yaygınlaştırmak istemişti.⁵⁶⁸ Rüşdiyelerde Osmanlı Türkçesiyle eğitim verilmesi kararlaştırılmıştır. Rüşdiye mezunlarının yüksek ihtimalle devlet dairelerinde çalışma durumlarına göre Türkçe eğitime önem verilmiştir.⁵⁶⁹ Öte yandan 1867'de kurulması öngörülen Mekteb-i Sultânîye gayrimüslim öğrencilerinin de alınmasına karar verilmiştir. Galatasaray⁵⁷⁰ Mekteb-i Sultânî'sinde 147 Müslüman, 48 Ermeni (Gregoryen), 36 Rum, 34 Bulgar, 23 Katolik ve 19 Ermeni Katolik öğrenci eğitim almaktaydı.⁵⁷¹

Osmanlı Devleti, ilköğretimi bütün imparatorluğa yaymayı ve öğretim yaşına gelmiş her çocuğa asgari düzeyde eğitim vermeyi hedeflemiştir. Projeleri uygulamak ve daha kapsamlı yenilikler yapmak adına 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi hayata geçirilmiştir.⁵⁷² Bu nizamnamede gayrimüslim ve yabancı mekteplerin işleyiş ve denetimleri hakkında detaylı açıklamalara yer verilmiştir.⁵⁷³ Maarif Nizamnamesi'yle kurulan Vilayet Maarif Meclisleri ile birlikte gayrimüslim mekteplerini kontrol etme süreci başlamıştır.⁵⁷⁴ Nizamnameyi oluşturan maddeler genel hatlarıyla açıklanarak eğitim sisteminde izlenecek yollara geniş yer verilmiştir. Nizamnamenin üçüncü maddesinde gayrimüslim öğrencilerine yönelik ayrı bir mektep açmaya karar verilmiştir. Maddeye göre; “Her mahalle ve karyede ve icabına göre bir iki mahalle ve yahut bir iki karyede laakal bir sıbyan mektebi bulunacak ve muhtalıt

⁵⁶⁸ 1860-1862 yılları arasında Rum, 1863'de Ermeni ve 1864'de Yahudi Milleti için nizamnameler çıkarılarak cemaat yönetiminin tarzı belirlenmiştir. Bu nizamnamelerle birlikte gayrimüslimlerin eşit şartlarda kendi din eğitimlerini verebilecekleri noktasında eğitim talepleri ortaya çıkmıştır. Bk. Habibe Polat, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı'da Eğitimin İyileştirilmesi Girişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1, 2021, s. 34.

⁵⁶⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 68.

⁵⁷⁰ Galatasaray Lisesinin görev ve yükümlülükleri hakkında çıkarılan fermanın Türkçe, Ermenice ve Rumca yayınlanması bir nevi mektebin Müslüman veya gayrimüslim her vatandaşa açık olduğunun bir göstergesidir. Bk. Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, s. 160.

⁵⁷¹ Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, s. 83.

⁵⁷² 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi Türk eğitim tarihi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti kültür ve eğitim alanındaki konuları bu nizamnamede yer alan maddeler üzerinde hayata geçirmeye çalışmıştır. Gayrimüslim ve yabancı mektepler üzerinden nizamname maddeleri için; Bk. Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, ss. 117-126.

⁵⁷³ Gayrimüslim okullarıyla ilgili uygulamalar, resmi okullarla birlikte yasal bir zemine dayandırılmıştır. Bk. Tuğrul Özcan, *Merkezi ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı, Ankara, s. 33.

⁵⁷⁴ Tuğrul Özcan, “Osmanlı Gayrimüslim Okullarında Türkçenin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler (1876-1908)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1, 2017, s. 217.

olan karye ve mahallelerde islam okulu başka ve gayrimüslim okulu başka olacaktır” ifadesi yer almaktadır.⁵⁷⁵

Rüşdiye mekteplerine 1867 yılına kadar yalnızca Müslüman öğrenciler alınırken, bu yıldan itibaren gayrimüslim öğrencilerinin alınmasına karar verilmiştir.⁵⁷⁶ Rüşdiyenin bulunduğu bölgede hangi dil kullanılıyorsa o dille ilgili derslerle birlikte dördüncü sınıfta yabancı lisan olarak Fransızca dersinin verilmesi hedeflenmiştir. Dini bilimlerle ilgili dersler her milletin kendi dili ile anlatılacak ve Müslüman olmayan çocukların din dersleri ruhani liderler tarafından verilecekti.⁵⁷⁷ Ayrıca gayrimüslim öğrencilerin eğitiminde ihtiyaç duyulacak öğretmenleri yetiştirmek adına İstanbul’da bir darülmualimin kurulması hedeflenmiştir.⁵⁷⁸

Özel okulların, Maarif Nizamnamesi’nde tanımının yapılması ve bu okulların artık yasal bir zeminde eğitim öğretim faaliyetlerine devam etmesi sürecinin önemli bir parçası da denetim olmuştur. Ancak nizamnamede bununla ilgili ifadelere yer verilmemiştir. Nitekim bu durum devletin kontrolü dışındaki okulların denetimini mümkün kılmıyordu. Bu nedenle denetimi sağlamak adına 1886 yılında Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebi Müfettişliği kurulmuştur. 1886’da kurulan müfettişliklerle beraber sağlanan denetim mekanizması özel mekteplerde de ön plana çıkmıştır.⁵⁷⁹ Gayrimüslim mekteplerini kapsayan uygulamalar, ecnebi mekteplere de yansıtılmıştır. Böylelikle serbest bir şekilde gelişen mekteplerin sayısı hızlıca artmıştır. Devletin denetimi ve programlarına olan müdahalesinden bağımsız faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Zaman içerisinde Osmanlı topraklarında Hristiyan vatandaşlar ve yabancılar tarafından açılan gayrimüslim ve ecnebi okullarının sayısı 10.000’e, öğrenci sayısı ise 500.000’e ulaşmıştır.⁵⁸⁰

1888 yılında Mekâtib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnamesi yayımlanmıştır. Doğrudan Maarif Nezâreti’ne bağlı olarak görev yapan bu müfettişlik özel okulların; müfredat programlarını, ders kitaplarının içeriklerini, mekteplerin

⁵⁷⁵ Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, s. 480.

⁵⁷⁶ Taşkın, “Ayıntap Rüşdiyesi”, s. 54.

⁵⁷⁷ Çağır ve Türk, “1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 11, 2017, s. 67.

⁵⁷⁸ Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, s. 162.

⁵⁷⁹ 19. Yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı mektepler şu şekildedir; 72 Fransız, 83 İngiliz, 465 Amerikan, 24 İtalyan, 44 Rus, yedi Avusturya, yedi Alman, iki İran, üç Yunan mektebi bulunmaktaydı. Daha geniş bilgi için Bk. Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, ss. 112-123.

⁵⁸⁰ Koçak, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, s. 488.

ruhsat durumlarını, her gayrimüslim topluluğun çocuklarını kendi cemaat mekteplerine gönderme durumlarını, Müslümanların bu mekteplere devam edemeyeceklerini, Türkçe ve Osmanlıca derslerinin zorunlu kılınmasını, mektebin isminin hangi cemaate ait olduğuna dair tanıtıcı levha asılma zorunluğu gibi detaylı kuralların denetiminden sorumluydu.⁵⁸¹ Mekteplerin yönetim ve denetim konusunda faaliyetlerin yürütülmesi adına atılan adımlarda kurumların izledikleri yollar önemliydi. Osmanlı Devleti için gayrimüslim mekteplerin anlamı, çatısı altında yaşayan hakların dillerini, kültürlerini unutturmamak adına kurulan eğitim yuvalarıydı. İlk başlarda kilise mektep odaları halliyle başlayan algı zaman içerisinde belli başlı yapıda olan eğitim binalarına taşınmıştır.

Islahat Fermanı ile birlikte her cemaatin mektep açma yetkisini almasıyla beraber pek çok yabancı devlet mektep açma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ecnebi mekteplerinin açılması ve faaliyette bulunması şartları Maârif Nizamnâmesi çerçevesinde yasal düzenleme boyutunda belirlenmiştir. Böylelikle özel mektep dahilinde tanımlanan ecnebi mektep binalarının eğitim kadrosu, denetimi, tahsisatları ve ruhsat gibi konular hakkında yapılması gerekenler açıklanmıştır.

Ecnebi mektep⁵⁸² açma şartlarının başında, Maarif Nezâreti'nin izni ve görev yapacak öğretmenlerin Maarif Nezâreti'nden veya taşrada bulunan maarif idaresinden alınmış diplomalarının olması gelmekteydi. Özellikle işlenecek ders müfredatının ve ders kitaplarının Maarif Nezâreti'nin veya vilayet maarif idaresinin onayından geçmesi gerekiyordu.⁵⁸³ Gayrimüslim ve yabancı mekteplerin girişimleri ve haklarını genişletme noktasında talepleri Osmanlı Devleti'nin gündemini oldukça meşgul eden olayların başında gelmekteydi.

5.2. Canik Sancağında Gayrimüslim Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile 1860'dan başlayıp belli aralıklarla yayınlanan millet nizamnameleri, 1869 Maârif-i

⁵⁸¹ Müfettişliğin denetimi noktasında mektep yönetimi herhangi bir problem çıkarmayacaklardır. Ayrıca ruhsatı bulunmayan mektepler, ruhsat alma prosedürlerini yerine getirmedikleri halinde eğitime kapatılacaklardı. Ayrıca ruhsatsız mekteplerin açılmasına izin verilmeyecekti. Ayrıca erkek öğrenciler için fes giyme zorunluluğu bulunmaktadır. Bk. Keskinç, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim)", ss. 83-84.

⁵⁸² Osmanlı Devleti'nde yabancı mektepler konusunda geniş bilgi için; Bk. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*.

⁵⁸³ Habibe Polat, "1869 Maarif Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri", *Asia Minor Studies*, C. 9, S. 2, 2021, s. 778.

Umûmiyye Nizamnâmesi, 1876 Kanun-i Esasi, 1886 Gayrimüslim ve Ecnebiye Müfettişliği ve 1888 Mekâtib-i Gayr-i Müslim ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi, gayrimüslim ve yabancıların eğitimde gösterdikleri dönüşümle ilgiliydi.⁵⁸⁴ Zaman içerisinde özellikle 1869 Maarif Nizamnamesi'yle gelişen okullaşma dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim toplulukların eğitimi hız kazanmaya başlamıştır. Başta İstanbul olmak üzere bu okullaşma durumu taşradaki vilayet, kaza ve köylere de yansımıştır. Tanzimat'tan önce Canik sancağında gayrimüslim mekteplerine dair her topluluğun kendi mahalle ve kilise etraflarında eğitim aldıklarını söyleyebiliriz.

Canik sancağının 1869 yılı genel gayrimüslim nüfus oranlarına baktığımızda; Samsun'a bağlı Maden-i Kabı'da 2.910, Kavak'ta 116, Ünye'de 880, Fatsa'da 142, Bafra'da 1.559, Alaçam'da 361, Çarşamba'da 1.586 ve Terme'de 149 gayrimüslim bulunmaktaydı. Diğer kazaların hesaplanmasıyla birlikte Canik sancağında 7.391 Ermeni ve 25.119 Rum ikamet etmekteydi.⁵⁸⁵ 1871 yılında ise sancak genelindeki kaza ve köylerde 82.034 İslam, 13.596 Çerkez, 26.250 Rum, 8.017 Ermeni, 31 Katolik erkek nüfus bulunmaktaydı.⁵⁸⁶ Bu nüfus oranları sonraki senelerde değişmiştir. Canik sancağındaki gayrimüslimlerin, Rum ve Ermeni cemaatlerine mahsus mektepler açtıkları tespit edilmektedir.

Bu bölümde Canik sancağında gayrimüslim ve ecnebi mekteplerinin inşa süreçleri, uyulması gereken kurallar, ruhsat alma prosedürleri, yapılan masraflarla birlikte öğrenci ve mektep sayılarına dair bilgiler verilecektir.

5.2.1. Mektep İnşasına Dair

Osmanlı Devleti gayrimüslim mekteplerinin inşası, ruhsat alınması ve teftişine yönelik Maarif Nezâreti'nce kontrol mekanizması oluşturmuştur. Zaman içerisinde bu mekteplerin inşası, yeniden tamirata veya ihtiyaca göre yeni dershanelerin eklenmesi gündeme gelmiştir. Canik sancağının mülki sınırları dahilinde özel okul tanımına uyan okulların tespit edilebildiği yerler merkez kaza ile Bafra kazasıdır. Ancak sancağın nüfusu ve demografik yapısı incelendiğinde görüleceği üzere diğer idari birimlerinde ve bizim burada bahsedeceğimiz okullar dışında eğitim öğretim faaliyetlerini

⁵⁸⁴ Habibe Polat, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı'da Eğitimin İyileştirilmesi Girişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar", s. 33.

⁵⁸⁵ Bu veriler erkek nüfusu açıklamaktadır. Bk. *T.V.S.*, H. 1286/M. 1869, Def'a 1, ss. 143-147.

⁵⁸⁶ *T.V.S.*, H. 1287/M. 1870, Def'a 2, s. 187.

sürdürdükleri şüphesizdir. Ancak özellikle kırsalda bulunan bu okullara dair kayıtlara ulaşmak güçtür. Bu nedenle bu başlık altında merkez kaza ve Bafra kazası dahilinde tespit edebildiğimiz gayrimüslim ve ecnebi mekteplerinin inşa, ruhsat ve tahsisatları hakkında bilgiler sunulacaktır.

Canik sancağında tespit edilebilen gayrimüslim mekteplerinden birisi merkez kazada bulunmaktaydı. Rüşdiye derecesindeki bu okul Ermeni cemaatine aitti. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Canik Ermeni rüşdiye mektebi 1878 yılında açılmıştır. Okulun ruhsat tarihi ise 21 Mayıs 1895' tir. 39 erkek öğrenci ile Ermeni Katolik rüşdiye mektebi olarak eğitim vermekteydi.⁵⁸⁷ Ayrıca 1899-1900 yılında Canik'te ibtidâî derecesinde 36 erkek öğrenciye eğitimi veren Ermeni Katolik mektebi de bulunmaktaydı.⁵⁸⁸ Ermeni mektebinin yeniden inşa edilmesine yönelik girişimlere dair Ermeni kilisesine bilgi verilmiştir. 1904 yılında alınan kayıta inşa hususunda Adliye ve Mezâhip Nezâreti, Maarif Nezâreti ve Dahiliye Nezâreti'ne bildirim yapılmıştır.⁵⁸⁹

Canik sancağının merkezi Samsun kasabasında tespit edilebilen diğer gayrimüslim mektebi Rum cemaatine aitti. 1890 yılında yine Samsun'da bulunan gayrimüslim mektebi Aya Triyada Kilisesi yanındaydı. Kilisesi yanına önceden papaz odaları şeklinde ruhsatsız bir şekilde inşa edilen yapının, kız mektebine dönüştürülmesi için izin istenmiştir. Şûrâ-yı Devlet'e bildiren taleplerin arasında ruhsat olmadan inşa edilen bu oda ve misafirhane tarzındaki yapıların mektep yapılmasına, mekteplerin resmiyet kazanmasıyla birlikte sene içinde vergiden muaf tutulması istenilmiştir.⁵⁹⁰

Samsun kasabasında ise Rum cemaatine ait bir kilise bahçesinde inşa edilmek üzere mektebin inşa süreci ve ruhsatı hakkında Rum patrikliği tarafından Canik mutasarrıflığına istekler iletilmiştir. 1889'da yapılacak mektep inşaatı için gereğinin yapılması Maarif Nezâreti'nden istenmiştir. Mektep yarı kargir olarak inşa edilmekle beraber yapılacak masrafın 90 bin kuruş olacağı belirlenmiştir. 83 bin kuruş atıka mektebin bedeli olarak belirtilmiş, kalan yedi bin kuruşun kilisenin bütçesinden karşılanacağı söylenmiştir. Bununla birlikte inşaat sürecinde kayıt tutulacağı ve mektep ruhsatının verilme durumunun değerlendirilmeye alındığı belirtilmiştir.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ M.S., H. 1318/M. 1900, ss. 1470-1471.

⁵⁸⁸ M.S., H. 1317/M. 1899-1900, s. 1300.

⁵⁸⁹ BOA., *BEO.*, 2277/170753, 5 Zilhicce 1321/22 Şubat 1904.

⁵⁹⁰ BOA., *DH.MKT.*, 1780/70, 31 Teşrinievvel 1306/12 Kasım 1890.

⁵⁹¹ BOA., *MF.MKT.*, 115/43, 7 Cemazeyilevvel 1307/30 Aralık 1889.

1899'da Samsun Rum mektebinde eğitim veren yabancı öğretmenlere tahsis edilmek üzere mektep arsasına bir hane inşasıyla bir de dersane ilavesine yönelik istekler Mezâhip Nezâreti Celile'sinden, Şûrâ-yı Devlet'e bildirilmiştir. Mektep arsasına yapımına karar verilen dershaneden vazgeçilerek hane inşası için ruhsat verilme talebinde bulunulmuştur.⁵⁹²

1904 yılında Samsun'da sıbyan mektebi inşasına dair bilgide Rum kilisesi bahçesi içerisinde bulunan mektepte görevli muallimlerin kullandıkları odanın üzerine 35 bin kuruş sarfında bir cemaat mektebi inşası gündeme gelmiştir. Planlanan bu durum Maarif Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁵⁹³ Samsun Rum kilisesi bahçesinde bulunan mektepte eğitim veren öğretmenlerin dinlenme odalarının üzerine bir kat ilave edilmesi ve bu ilave edilecek binanın sıbyan mektebi olarak kullanılması dair talepler gündeme gelmiştir. Talep edilen kat ilavesinin prosedüre uygunluğuna yönelik ruhsat verilmesi istenmiştir.⁵⁹⁴ Samsun'da 450 hanede 1970 Rum nüfusunun bulunması kilisenin bu talebinin karşılanmasına dair yerel idare tarafından herhangi bir mahsuru olmadığına karar verilmiştir. Yapılacak binanın mesafe şartları tek tek belirtilmekle beraber boyu 24, eni 20 ve yüksekliği 14 metredir.⁵⁹⁵ Masraflar için Samsun tüccarından ve Rum cemaatinden 35.484 kuruş yardım toplanmıştır. Mektebin masraflarını itibarlı Rum tüccarlarından Jan oğlu Hacı Dimitraki Ağa karşılamıştır. Buna karşın mektebin inşasında herhangi bir sakınca olmadığı ve Çorlulu Ali Paşa Vakfı'ndan olan kilise ve mektebe tahsis kılınmış senelik 45 kuruş alınmıştır. Ayrıca masraflar konusunda ahalden zorla para toplanılmayacağı bildirilmiştir. Sonuç olarak mektebe ilave edilecek yapıların ruhsatına ilişkin mazbata verilmesi talep edilmiştir.⁵⁹⁶

Sancak dahilinde tespit edilen diğer gayrimüslim mektebi Bafra kazasında bulunmaktaydı. 1892 yılında Bafra kasabasında bulunan Rum Mahallesi'nde bir sıbyan mektebinin kullanılamaz hale geldiğinden dolayı yeniden inşasına dair istekler Trabzon vilayetine sunulmuştur. Rum Mahallesi'ndeki kilisenin içinde erkek ve kız öğrencilere eğitim vermekte olan sıbyan mektebi oldukça harap bir vaziyette olduğundan dolayı yeniden inşasına izin verilmiştir. Mektebin bir tarafı erkek öğrencilere, diğer tarafı kız öğrencilere ait olmak üzere, prosedüre uyarak gerekli

⁵⁹² BOA., *DH.MKT.*, 2542/101, 13 Şubat 1314/25 Şubat 1899.

⁵⁹³ BOA., *BEÖ.*, 2263/169708, 10 Zilkade 1321/28 Ocak 1904.

⁵⁹⁴ BOA., *MF.MKT.*, 765/19, 19 Kanunusâni 1319/1 Şubat 1904.

⁵⁹⁵ İnşa talebinde Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin 129. Maddesi üzerine hareket edilmiştir. Bk. BOA., *MF.MKT.*, 765/19, 9 Şevvâl 1321/29 Aralık 1903.

⁵⁹⁶ BOA., *Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât (DH.TMIK.M.)*, 162/30, 22 Zilkade 1321/9 Şubat 1904.

mesafeler ayarlanmıştır. Toplam masraf 300 Osmanlı lirasıydı. Tahsisatın kilise gelirlerinden karşılanmasına karar verilmekle beraber, karşılığında mektep ruhsatının verilmesinde herhangi bir sakınca oluşturmayacağı bildirilmiştir.⁵⁹⁷

Bafra kazasındaki diğer gayrimüslim mektebi Ermeni cemaatine aitti. Şubat 1901'de Bafra'da Ermeni topluluğuna ait bir mektebin yeninde inşası gündeme gelmiştir. Buradan hareketle 1901 yılından önce Bafra kasabasında Ermeni mektebinin faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Kilisenin bahçesinde epey zarar görmüş olan mektep binasının yıkılarak yenisinin inşa edilmesine yönelik talep Ermeni cemaati tarafından Şûrâ-yı Devlet Mülkiye'sinde incelenmiş ve karar verilmiştir. İnceleme sonucunda mektebin yeniden inşa edilmesinde herhangi bir problem olmadığı, önceden ruhsatı bulunmamasından dolayı uzun zamandır eğitim binası olarak hizmet verdiği için nizamnamenin 129. Maddesi'ne yönelik uygunluğu kontrol edilmiştir. Ruhsat verilmek şartıyla inşaat esnasında yapılacak masrafların yarı yarıya devlet ve halk tarafından paylaşılmasına karar verilmiştir.⁵⁹⁸ Buna göre Ermeni mektebinin yeniden inşasına yönelik irade çıktığından dolayı ruhsat çıkarma durumu Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir. Mektebin ahşap olması ve içine fazla öğrenci alamamasından yetersiz kalmıştır. Bu nedenle mektebin belli ölçülerde yapımına başlanmıştır. Kilise civarına boyu 24, eni 14, yüksekliği 13 metre olmak üzere ve dahili ahşap şeklinde yapımına karar verilmiştir. Ayrıca bu durumdan başka iki kat ilavesiyle beraber inşaat masraflarının karşılanma oranları belirlenmiştir. 50 bin kuruşun atık mektebi, enkaz bedeli 10 bin kuruş belirlenmiş ve kalan 40 bin kuruşun 20 bin kuruşu iki cemaat mensubundan ve 20 bin kuruşun kiliseden karşılanacağı belirtilmiştir. Halkın yardımlarının yanı sıra yine ahaliden zorla para alınmayacağı bildirilmiştir. Tüm şartların yerine getirilmesiyle beraber ruhsatın verilmesine hükmedilmiştir.⁵⁹⁹

5.2.2. Öğrenci ve Mektep Sayıları

Canik sancağında eğitim veren gayrimüslim mekteplerin çoğalmasıyla birlikte öğrenci sayılarında yıllara göre değişimler yaşanmıştır. Mektep inşası konusunda merkez kaza ve Bafra'da bulunan Rum ve Ermeni mekteplerinden bahsettik. Ancak sancak dahilinde bu mekteplerin dışında da gayrimüslim mektepleri mevcuttur. Bu

⁵⁹⁷ BOA., *BEO.*, 21/1527, 9 Zilkade 1309/5 Haziran 1892; BOA., *DH.MKT.*, 1966/106, 2 Zilhicce 1309/27 Haziran 1892.

⁵⁹⁸ BOA., *Yıldız Sadâret Resmi Maruzât (Y.A.RES.)*, 111/70, 7 Şubat 1316/20 Şubat 1901.

⁵⁹⁹ BOA., *MF.MKT.*, 586/52, 20 Cemazeyilahir 1319/4 Ekim 1901.

okullar ilköğretim ve rüşdiye derecesindedir. Bu kısımda öğrenci ve mektep sayılarına yönelik Çarşamba, Fatsa, Terme, Ünye kazalarıyla, Alaçam ve Kavak nahiyeleri hakkında da bilgi verilecektir.

1869 yılında Canik sancağı genelinde toplamda 102 Rum, birer Ermeni ve Hristiyan mektebi eğitim vermekteydi.⁶⁰⁰ 1879 yılında merkezdeki okulların dışında eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunan gayrimüslim okullarının sayısı 62 olarak belirtilmiştir.⁶⁰¹

Tablo 5.1. Canik Gayrimüslim İbtidâî Mektepleri (1898-1902)

Sene	Gayrimüslim İnâs Mektep Sayısı	Gayrimüslim Kız Öğrenci Sayısı	Gayrimüslim Zükür Mektep Sayısı	Gayrimüslim Erkek Öğrenci Sayısı
1898 ⁶⁰²	71	2.016	118	4.883
1901 ⁶⁰³	78	2.416	128	5.385
1902 ⁶⁰⁴	78	2.511	128	5.361

1898'de gayrimüslim ibtidâîlerinde 71 kız mekteplerinde 2.016 kız öğrenci mevcutken, 118 erkek ibtidâî mekteplerinde 4.883 erkek öğrenci bulunmaktaydı. 1901'de gayrimüslim ibtidâî mekteplerine bakarsak; 78 inâs mektebinde 2.416 kız öğrenci, 128 erkek ibtidâî mektebinde ise 5.385 erkek öğrenci vardı. 1902-1904 yılları arasında 78 inâs ve 128 erkek mektep sayısında herhangi bir değişiklik kayda geçmemiştir. 2.511 kız, 5.361 erkek öğrencinin eğitim aldığı kayıt altına alınmıştır. Ayrıca Canik sancağında bulunan Hristiyanlara ait ilköğretim seviyesindeki okullarda 1906 yılında 8.135 erkek öğrenciyle 196 erkek öğretmen, 790 kız öğrenciyle 30 kadın öğretmen görev yapmaktaydı.⁶⁰⁵ Sancak genelindeki değerlendirmelerin yanında kaza özelinde de değerlendirmeler yapılabilir. Verilere göre;

⁶⁰⁰ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

⁶⁰¹ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

⁶⁰² T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 671.

⁶⁰³ T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 457.

⁶⁰⁴ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 677; T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 953; T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 885.

⁶⁰⁵ İlay İleri, "Osmanlı Devleti'nde Azınlıkların Eğitimi (II. Ve III. Bölümler)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 23, 2008, ss. 141-142.

Kavak nahiyesinde 1869'da, sekiz Rum mektebine devam eden öğrenci mevcudu 126'ydı.⁶⁰⁶ Nahiye genelindeki sekiz okuldan sadece birisinin nahiye merkezinde bulunduğu 1879/1881 yıllarına ait kayıttan hareketle ileri sürülebilir.⁶⁰⁷

Bafra kazası, kasaba ve köylerinde bulunan gayrimüslim sıbyan ve ibtidâî mekteplerine baktığımızda; 1869 yılında 867 öğrenci ile bir Ermeni mektebi ile 60 Rum mektebi vardı.⁶⁰⁸ 1879 yılında 62 Hristiyan mektebi⁶⁰⁹ ile 1902-1904 yılları arasında ise 49 Hristiyan ibtidâî mektebi bulunmaktaydı.⁶¹⁰

1869 yılında Alaçam nahiyesinde beş gayrimüslim mektebine devam eden 93 öğrenci bulunduğu tespit edilmektedir.⁶¹¹ Rum cemaatine ait olduğu görülen beş okul verisi sonraki yıllarda güncellenmiş ve okul sayısı 1879'da üç olarak gösterilmiştir.⁶¹² Burada kayıtların oluşturulması aşamasındaki eksiklik ve hataların etkili olduğu söylenebilir.

Çarşamba kazasında; 1872'de üç Rum mektebi ve 1879 yılında Çarşamba'da üç Hristiyan mektebinde eğitim verilmekteydi.⁶¹³ 1892 yılında ise kasabada birer Rum ve Ermeni mektepleri bulunmaktaydı.⁶¹⁴

1869 yılında Fatsa nahiyesi genelinde toplamda; 80 Rum öğrenci ile beş mektep ve 35 Ermeni öğrenci ile iki mektep bulunmaktaydı.⁶¹⁵ 1879'da beş olan gayrimüslim okul sayısı yükselerek dokuza çıkmıştır.⁶¹⁶ 1902'de Fatsa'da 16 Hristiyan mektebi bulunmaktaydı.⁶¹⁷

1869 yılında Terme nahiyesinde, bir Rum mektebinde altı öğrenci ve üç Ermeni mektebinde 18 öğrenci mevcuttu.⁶¹⁸ 1879'da Terme kazasında dört Hristiyan mektebi

⁶⁰⁶ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

⁶⁰⁷ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255; T.V.S., H. 1298/M. 1881, Def'a 12, s. 289.

⁶⁰⁸ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

⁶⁰⁹ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

⁶¹⁰ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 487; T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 547; T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 335.

⁶¹¹ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

⁶¹² T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

⁶¹³ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

⁶¹⁴ T.V.S., H. 1309/M. 1892, Def'a 14, s. 509.

⁶¹⁵ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

⁶¹⁶ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

⁶¹⁷ 1903 ve 1904 yıllarında Fatsa kazasına bağlı köylerde de toplamda 96 islam mektebi ile 16 Hristiyan mektebi bulunmaktaydı. Bk. T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 531; T.V.S., H. 1321/M. 1903, Def'a 21, s. 561; T.V.S., H. 1322/M. 1904, Def'a 22, s. 353.

⁶¹⁸ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

vardı.⁶¹⁹ 1902 yılında Terme kazası genelinde ise altı Hristiyan mektebi eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur.⁶²⁰

1869 yılında Ünye kazasında, yedi Rum mektebinde 265 Rum öğrenci, yedi Ermeni mektebinde ise 138 Ermeni öğrenci eğitim almaktaydı.⁶²¹ 1879 yılında 55'i Müslümanlara, 10'u Hristiyanlara ait 65 mektep vardı.⁶²² Kaza sınırlarındaki okul sayıları ve dağılımı bu şekilde olsa da zamanla gayrimüslim okullarının sayıları artarak istatistiklerdeki yerini almıştır. Nitekim 1902'de Ünye kazası dahilinde ibtidâî derecesinde olmak üzere beşi Rum ve 15'i Ermeni olmak üzere 20 ibtidâî mektebi bulunmaktaydı.⁶²³

Canik sancağında gayrimüslim öğrencilerinin rüşdiye mekteplerine rağbetiyle birlikte zamanla bölgede kız ve erkek çocuklarına mahsus gayrimüslim rüşdiyeleri açılmıştır. Nitekim başta Canik merkez kazası ve Bafra kazası dahilinde sıralanan Rum ve Ermeni rüşdiye mekteplerinin dışında çok sayıda rüşdiye mektebinden bahsedilebilir. Bu gayrimüslim rüşdiye mekteplerinin Canik merkez kazası ve Bafra kazası dışındaki idari birimlere dağılımı tespit edilememiştir. Ancak bir bütün olarak bu okulların ve öğrenci mevcutları Tablo 5.2'deki gibidir.

Tablo 5.2. Canik Gayrimüslim Rüşdiye Mektep ve Öğrenci Sayısı (1898-1902)

Sene	Kız Öğrenci Sayısı	Kız Mektep Sayısı	Erkek Öğrenci Sayısı	Erkek Mektep Sayısı
1898 ⁶²⁴	500	2	955	5
1901 ⁶²⁵	514	2	1.010	6
1902 ⁶²⁶	241	2	871	6

Tablo 5.2'de görüleceği üzere Canik sancağı genelinde; 1898 yılında gayrimüslüm rüşdiyesi olarak; 500 mevcuduyla iki kız, 955 mevcuduyla beş erkek rüşdiyesi vardı. 1901 yılında gayrimüslim rüşdiyelerinde; iki kız rüşdiyesine devam

⁶¹⁹ T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

⁶²⁰ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 511.

⁶²¹ T.V.S., H. 1286/M. 1869, Def'a 1, s. 153.

⁶²² T.V.S., H. 1296/M. 1879, Def'a 11, s. 255.

⁶²³ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 523.

⁶²⁴ T.V.S., H. 1316/M. 1898, Def'a 17, s. 671.

⁶²⁵ T.V.S., H. 1319/M. 1901, Def'a 19, s. 457.

⁶²⁶ T.V.S., H. 1320/M. 1902, Def'a 20, s. 677.

eden 514 kız öğrenci; altı erkek rüşdiyesine devam eden 1.010 erkek öğrenci eğitim almaktaydı. 1902'de bu sayı iki kız rüşdiyesindeki 241 kız öğrenci; altı erkek rüşdiyesine devam eden 871 erkek öğrenci şeklinde değişmiştir. Tabloya bakıldığında kız mektep sayısının sabit kaldığı, erkek mektep sayısının birer arttığı görülür. Kız öğrenci sayılarında en ciddi azalma 1901 yılından 1902 yılına geçişte yaşanmıştır. Yarı yarıya bir kayıp söz konusudur. Bu ciddi azalışı mezuniyet veya mektepten ayrılma gibi durumlarına dayandırabiliriz.

5.3. Canik Sancağında Ecnebi Mektepleri

Canik sancağında özel okullar bahsinde açıklanması gereken diğer okullar ecnebi okullarıdır. Samsun'da uzun yıllar faaliyet gösteren Fransız Sen Jozef mektebi rahip ve rahibelerin idaresinde eğitim vermeye devam etmiştir. Zaman içerisinde erkek ve kız mektebi olarak öğrencilerini ağırlayan bu mektebin tamiratları, yeniden inşa etme süreçleri, ruhsat durumları ve tahsisatlarıyla alakalı prosedürler ortaya çıkmıştır. Belirlenen şartlar doğrultusunda mektebin ihtiyaçları yönünden Maarif Nezâreti, Hariciye Nezâreti, Dahiliye Nezâreti ve Fransa Sefareti'nin çalışmaları bir adım öne çıkmaktadır. Bu bölümde Fransız mektebinin yapımı, ruhsat almaları ve tahsisatları hakkındaki bilgiler değerlendirilip, yeniden verilmeye çalışılacaktır. Yabancı mekteplerin yapımı veya tamiratları konusunda dikkat edilmesi hususlar bulunmaktadır. Mektebin genişletilmesi ve eklenecek katlar yönünden mektebin arsa konumu kontrol edilmekteydi.

1905 yılında Samsun'da rahibelerin idaresinde olan Fransız Sen Jozef mektebinde genişletme çalışması yapılması yönündeki istekler Trabzon vilayetine bildirilmiştir. Gönderilen tahriratın cevabı özellikle mektebin genişleme yönünde bulunan yapıların neler olup olmadığının sorulmasıdır. Mektebin genişletilme durumuyla herhangi bir islam mahallesine veya camiye olan yakınlığının sorun oluşturup oluşturmadığının tespitinin yapılmasına karar verilmiştir.⁶²⁷ Fransız Sen Jozef⁶²⁸ mektebinin ihtiyaç dahilinde yeniden genişletilmesine dair dilekçe mektep müdüresi tarafından gönderilmiştir. Trabzon vilayetinden gelen cevapta; mektebin etrafında islamhaneler bulunduğu özellikle Sa'id Bey Cami'sine olan yakınlığın tespiti

⁶²⁷ BOA., *BEO.*, 2553/191431, 11 Safer 1323/16 Nisan 1905.

⁶²⁸ 1917 yılında Sen Jozef mektep binasının şartlara göre mektep ve telgrafhaneye dönüştürülmesi gündeme gelmiştir. Bk. BOA., *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH.EUM.5.Şb.)*, 33/4, 17 Kanunusânî 1332/30 Ocak 1917.

yapılmaya çalışılmıştır.⁶²⁹ Yapılması planlanan genişletme ile Sa'id Bey Cami'sine 75 zirâî (56-57 metre) mesafede olmasından dolayı ve mektebin genişletilmesinde herhangi bir mahzuru olmamasıyla birlikte üzerine iki-üç kat ilave edilmesi durumu oluşmuştur. Ancak bu iki-üç katla beraber etrafta bulunan islamhanelerinden mektep bahçesinin içleri görünme durumundan dolayı bu genişletme inşasının uygun olmadığı belirtilmiştir. Mektep müdüresinin bu olumsuz karara karşın yine de mektep inşasının gerekli olduğu konusundaki tutumu Fransız Sefareti'ne bildirilmiştir.⁶³⁰ Tüm bu kararlar çerçevesinde mektebin dört yanının islamhaneleriyle çevrili olması, Sa'id Bey Cami'sine olan yakınlığı ve üzerine inşa edilecek iki-üç katın islamhanelerinin görüş mesafesine denk gelmesinden dolayı verilen olumsuz karar üzerine, mektebin mevcut haliyle tamirâtı konusu yinelerek kullanılması gerektiği bildirilmiştir. Hariciye Nezâreti'ne gönderilen tahrirat neticesinde tamire izin verildiğinin haberi Fransız Sefareti'ne iletilmiştir.⁶³¹

1907 yılında Fransız rahibelerinin yönetiminde olan inâs mektebinde harap olan dershanenin tamirâtının yetersiz kalacağından, yıkılarak yeniden inşa edilmesine ve ruhsat verilmesi talebinde bulunulmuştur.⁶³² Fransız mektebi dershanesinin yeniden inşa edilmesi yönündeki talepler ve izlenecek olan prosedür belirlenmiştir. Mektebin güney yönünde bulunan 13 metre 70 santimetre, enine yedi metre, yükseklik yedi metre boyutunda olacak şekilde ve iki katlı dershanenin tamirâtı yerine inşa edilmesi gerekliliği bildirilmiştir. Ayrıca yeniden inşaat için ruhsat verilmesi konusunda Samsun Fransız Konsolosluğu'na bildirim yapılmıştır. Mektep arsasının Hızır Bey Vakfı'ndan 16 guruş ve 20 para ve Fransız Devleti halkından olan Sir Fleski Muril⁶³³ tarafından 65 bin kuruşun karşılanacağı belirtilmiştir.⁶³⁴ Hesaplanan tahsisatın karşılanmasıyla beraber dershane inşası hakkında karar verilmiştir. Maarif Nezâreti'nden yeniden inşa kararı çıkmıştır.⁶³⁵

Mekteplerin inşa konusunun dışında zaman zaman ihtiyaçları karşılamak adına bir takım aktiviteler yapılmıştır. Bunlardan biri de mektep yararına düzenlenen piyango çekilişleridir. Fransız inâs mektebi yararına birgüne mahsus olmak üzere

⁶²⁹ BOA., *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)*, 111/84, 12 Cemazeyilahir 1323/14 Ağustos 1905.

⁶³⁰ BOA., *BEO.*, 2645/198330, 4 Nisan 1321/17 Nisan 1905.

⁶³¹ BOA., *Hariciye Nezâreti Tahrîrât (HR.TH.)*, 324/29, 3 Ağustos 1321/17 Nisan 1905.

⁶³² BOA., *DH.TMIK.M.*, 260/24, 8 Teşrinisânî 1323/21 Kasım 1907.

⁶³³ موريل فلسفى سور (Sir Fleski Muril) Osmanlı Türkçesi yazılımlı bu şekildedir. Bk. BOA., *İ.AZN.*, 81/14, 21 Ramazan 1326/17 Ekim 1908; Ayrıca Fransız mektebinin inşa plan çizimleri için; Bk. Ek 7.

⁶³⁴ BOA., *İrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN.)*, 81/14, 21 Ramazan 1326/17 Ekim 1908.

⁶³⁵ BOA., *BEO.*, 3447/258522, 7 Zilkade 1326/1 Aralık 1908.

düzenlenen piyango çekilişi yapılması gündeme gelmiştir. Karşılıklı muhattaplar tarafından gönderilen telgrafname cevaplarıyla birlikte tanesi 10 kuruş olan 1000 adet bilet satılacağı bildirilmiştir. Piyangoya konulacak ödül parası ise dört-beş bin kuruş kıymetindedir. Ayrıca mektebe ait çeşitli 100 eşya satışa çıkmıştır. Durum Dahiliye Nezâreti'ne arz edilmiştir. Herhangi bir sorun olmadığından piyango çekilişine izin verilmiştir.⁶³⁶ Böylelikle mektebin masrafları ve ihtiyacı noktasında yararlı bir durum ortaya çıkmıştır. 1917 yılında ise Fransız kız mektebi posta ve telgrafhane olarak kullanılmıştır.⁶³⁷

5.4. Özel Mekteplere Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim ve ecnebi mekteplerin açılması belli bir prosedüre bağlıydı. Oluşan uygun şartlar neticesinde Osmanlı topraklarında faaliyetleri yaygınlaşmış ve Canik sancağında da yoğun olarak ortaya çıkmışlardır.

Sancağın nüfus dağılımı dikkate alındığında yaklaşık 95 bin Müslim, 35 bin kadar gayrimüslim nüfusu tespit edilebilmektedir. Buna rağmen sancak dahilinde gayrimüslimlere ait ibtidâî derecesindeki mektep sayısı 601, rüşdiye derecesindeki mektep sayısı 23'tür. Bu sayı Müslümanlara ait ibtidâî ve rüşdiye sayısının çok üzerindedir. Bu durum bize gayrimüslimlerin, Canik sancağındaki eğitim öğretim faaliyetlerindeki etkinliğini gösterir.

Mektep sayılarının artışı ve yaşanan gelişmelerle beraber eğitim alanında çeşitlilik artmıştır. İlerleme sağlayan bu mektepler için Osmanlı Devleti tarafından denetim mekanizmaları devreye sokulmuştur. Yaşanan süreçlerin takip edilmesi adına pek çok kurum faaliyet göstermiştir. Denetim adına 1886 Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği ve 1888 Mekâtib-i Gayr-i Müslim ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnâmesi ön plana çıkmaktadır. Canik sancağında gayrimüslimlere yönelik eğitim veren mektepler genellikle dini yapılarının içinde veya çevresindedir. İbadethanelerin gözetiminde gayrimüslim öğrencilere eğitim verilmekteydi. Harap haldeki eğitim kurumlarının yeniden inşa edilmesi ve tamiratları konusunda sık sık Maarif Nezâretine başvurular söz konusudur. İnşaat süresince kayıt tutulması ve ruhsat işlemleri konusunda izlenecek prosedür belirtilerek denetim sıkı tutulmuştur. Canik sancağında

⁶³⁶ BOA., *MF.MKT.*, 729/58, 20 Rabiulevvel 1321/16 Haziran 1903.

⁶³⁷ Sen Jozef De la Parsiyon rahiplerine ait bir mektepti. Bk. Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, I. Kitap, Samsun 2006, s. 159.

genellikle Rum ve Ermeni kiliselerine ait gayrimüslim mektepleri çoğunlukta idi. Rum patrikliğinin veya Ermeni cemaatinden mektepler konusunda Canik mutasarrıflığına istekleri belirtilmiştir.

Samsun'da tespit edilebilen ecnebi mektep ise Fransızlara ait Sen Jozef mektebiydi. Rahip veya rahibeler tarafından idare edilen mektep için yeniden inşa, tamirat, ruhsat talepleri ve tahsisat konuları öne çıkmaktadır. Özellikle harap durumda tamiri mümkün olmayan mektep binalarının yeniden inşa edilme süreçlerine dair yoğun başvurular mevcuttur. Başta Maarif Nezâreti olmak üzere, Dahiliye Nezâreti, Hariciye Nezâreti, Trabzon vilayeti ve Samsun Fransız Konsolosluğu ön plana çıkmaktadır. Ayrıca mekteplerin inşa ve tamirat süreçlerinde harcanacak masraflar zengin tüccarlar, vakıflar ve kilise tahsisatlarından karşılanmaktadır. Kayıtlarda yardımlarda bulunan vakıf ve kişi isimleri özenle belirtilmektedir.

6. SONUÇ

Canik bölgesinin yerleşim serüveni uzun yıllara dayanmış olsa da sırasıyla bölgede Hititler, Pontus Rum, Roma ve Bizans İmparatorluğu gibi devletlere ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Bölgeye Türklerin gelmesiyle beraber sırasıyla Danişmendliler, Anadolu Selçukluları, Moğollar, Trabzon Rum Devleti ve Türk Beylikleri etkinlik göstermişlerdir. Özellikle Yıldırım Bayezid dönemiyle şekillenen Canik bölgesi, Osmanlı idaresine dahil edilmesiyle beraber ön plana çıkmıştır. İlk yıllarda önce Sivas'a sonra da Trabzon eyaletine bağlanmıştır. Bu yıllarda Canik bölgesinin çevresi güçlü ailelerin yönetimiyle değişmiştir. Muhassıllık sistemi ile yönetici kadronun isimleri sancak içi atamayla belirlenmiştir. Tanzimat Dönemi ile birlikte idari yapı değişikliğe uğramıştır. İdari yönetiminde gerçekleşen merkezden atama işlemleriyle birlikte sancak kontrol altında tutulmuştur.

Yaptığımız araştırma sonucunda Canik sancağı ve bağlı bulunan kaza ve nahiye sayılarında yıllar içerisinde farklılıklar karşımıza çıkmaktadır. İdari sınırlar kimi zaman büyümüş, kimi zaman küçülmüştür. Ayrılan ve sınırlara dahil edilen kaza ve nahiyelerin yapılan çalışmamızda karışıklık oluşturmaması adına genel idari sınırlar çizilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle çalışmada merkez kaza, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme, Ünye kazalarıyla birlikte Alaçam ve Kavak nahiyeleri ele alınarak ulaşılan bilgiler taksim edilerek değerlendirilmiştir.

Tanzimat Dönemi'yle birlikte Osmanlı Devleti'nde her alanda dönüşüm meydana gelmiştir. Özellikle eğitim alanındaki atılımlar dikkat çekicidir. Eğitimde gerçekleştirilen en büyük atılımlardan biri 1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin çıkarılmasıdır. İçerdiği hükümlere göre eğitim alanında tespit edilen eksikliklerin giderilmesi amaçlanmıştır. Tatbik edilen yenilikler öncelikli olarak merkezlerde daha sonra da taşraya yayılmıştır. Trabzon vilayeti yeni mekteplerin açıldığı ve yeni müfredat derslerinin işlendiği önemli bir merkez haline gelmiştir. Açılan mekteplerin bir kısmı vakıflar eliyle desteklenirken, bir kısmı da halkın yardımları sayesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu anlamda Trabzon vilayeti sınırları dahilinde bulunan Canik sancağına bağlı, kaza ve nahiyelerinin eğitim alanındaki faaliyetleri ön plana çıkmıştır.

Sancak geneline baktığımızda en yaygın eğitim kurumlarının başında sıbyan mektepleri gelmektedir. Kaza ve nahiye bazında ücra noktalarda dahi bu mekteplerin

varlığına ulaşabilmekteyiz. Arşiv malzemelerinden elde edilen bilgilere göre sıbyan mekteplerinin isimlerine dair toplu bir listeye ulaşamamıştır. Bu okullar genelde İslam veya mahalle mektebi olarak adlandırılmışlardır. İbtidâî mektep isimleri, sıbyan mekteplerine göre daha detaylıdır. Arşiv belgelerinden ulaşılan bilgiler kapsamında Canik sancağı genelindeki mektep isimleri sırasıyla; Samsun'da Subaşı, Dede Havlu ve Hançerli; Bafra kazasında Hamidiye, Mecidiye, Osmaniye; Çarşamba kazasında Tayyarpasha; Alaçam nahiyesinde Burhaniye'dir.

Ortaöğretim düzeyinde yer alan mekteplerin açılmasına yönelik yapılan çalışmalarda temelde nüfus oranları dikkate alınmıştır. Hane bazında hesaplanan sayıların fazla olması sebebiyle açılan rüşdiye mekteplerinin sancak içinde faaliyetleri göze çarpmaktadır. Merkez kaza, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Ünye, Terme, Alaçam ve Kavak'ta açılan veya mekteplerin ıslah edilme süreciyle ortaya çıkan rüşdiye mektepleri bölgede çoğunluktadır.

Canik sancağı genelindeki mektep inşa faaliyetlerine bakıldığında yeniden inşa edilme durumundan kaçınılarak, mevcut mekteplerinin tamiri söz konusu olmuştur. Mekteplerin inşa süreçlerindeki talepler Trabzon vilayetine iletilmekle beraber, karar mekanizmasında arazi çalışmalarına dair raporlar etkili olmuştur. Uygun fizibilite çalışmaları doğrultusunda mektep inşa edilme prosedürleri başlatılmıştır. Ayrıca yeniden inşa konusunun yanında birçok mektep ıslah edilerek bir üst kademe mektebine dönüştürülmüştür.

Sancak dahilinde eğitim öğretim süreçlerinde dikkat edilen unsurların başında gelen vasıflı öğretmen kadroları oluşturma ve tayinleri belli esaslar dahilinde gerçekleştirilmiştir. Bölgeye tayinini isteyen öğretmenlerin uygun kadrolara başvurmaları ya da Canik mutasarrıflığından ilgili dersin öğretmenine tayin için teklif gönderildiği görülmektedir. Öğretmenlerin tayini ve maaşlar konusunda Canik sancağı ve Trabzon vilayeti arasında fikir alışverişi yaşanmakla beraber maaş tahsisatın aksamaması adına yine halkın yardımları ön plana çıkmıştır.

Sancağa bağlı kaza ve nahiyelerdeki öğrenci sayılarına baktığımızda genel olarak öğrencilerin mekteplere devam ettiklerine yönelik bilgiler mevcuttur. Öğrenci sayıları yıllara göre farklılık göstermiştir. Sancak genelindeki öğrenci sayılarının fazla olduğu yerler arasında merkez kaza, Bafra, Çarşamba ve Ünye kazaları ön plandadır.

Ayrıca kızlara yönelik açılan ve düzenlenen inâs mekteplerinin azımsanmayacak derecede öğrenci sayıları vardı.

Öğrencilerin, başarı ya da başarısızlık durumlarına göre sınıf düzeyleri ayarlanmakla beraber mektepte verilen ders isimlerine umumi cetvellerden ulaşılmaktadır. Öğretilen derslerin ihtiyaçları noktasında kitap, harita ve risale gibi ders araç-gereçlerinin uygun yerlerden talep edildiğine dair kayıtlar mevcuttur.

Mekteplerin yeniden inşası, tamiri ve masrafları konusunda halkın yardımları takdire şayandır. Vakıflar, tüccarlar ya da halk arasından birçok yardım toplanarak, bölgedeki eğitim aksamaması adına özverili çalışmalar ortaya konulmuştur.

Özel mektep açılışındaki örneklere baktığımızda sancak içinde konum olarak dini yapılara yakın yerlerde faaliyet gösterdikleri sonucu ortaya çıkmıştır. Mekteplerin özellikle Müslüman Mahallesi'ne olan yakınlığı dikkat edilen unsurların başında gelmekteydi. Mektep binasının yeniden inşa ve genişletme çalışmalarında Müslümanlara ait evlere belirlenen ölçüler kapsamında uzak bir yere kurulmasına dikkat edilmiştir. Aksi durumlara karşı projeler geliştirilmiş ve uygun olan kararlar işleme geçirilmiştir. Özel mektepler konusunda Maarif Nezâreti, Dahiliye Nezâreti, konsolosluklar ve Trabzon vilayetine başvurular söz konusudur. İnşaat süresince işlemlerin kaydedilmesi ve ruhsat işlemleri konusunda izlenecek prosedür açıklanarak denetim sıkı tutulmuştur. Canik sancağında genellikle Rum ve Ermeni cemaatlerine ait mektepler ile Sen Joseph isimli ecnebi mektebinin yoğun faaliyetleri de bulunmaktaydı. İsimleri ve buldukları kazaların tespit edildiği bu okulların dışında sancak dahilinde çok sayıda gayrimüslim mektepleri mevcuttu. Örneğin 1901 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi'ndeki Canik sancağı nüfus verilerine baktığımızda; 227.474 Müslüman, 93.248 gayrimüslim kadın ve erkek nüfusu bulunmaktaydı. Aynı sene içinde Canik sancağında 726 ibtidâî mektebinde 22.046 öğrenci, gayrimüslimlere ait 206 ibtidâî mektebinde ise 7.801 öğrenci vardı. Müslümanlara ait sekiz rüşdiye mektebinde 557 öğrenci, gayrimüslimlere ait sekiz rüşdiye mektebinde 1.524 öğrenci bulunmaktaydı. Sancak genelindeki nüfus dağılımı dikkate alındığında gayrimüslim nüfusunun çok üstünde okul ve öğrenci sayısına sahip olduğu, Canik sancak idaresinin bütün girişimlerine rağmen okul sayısını gayrimüslimlerin seviyesine dahi yaklaştıramadığı ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak hazırlanan tez çalışması; arşiv belgeleri, salnameler ve diğer tetkik eserlerden ulaşılan bilgiler kapsamında ortaya çıkarılmıştır. Canik sancağının idari sınırları çerçevesinde bulunan kaza ve nahiyelerin eğitim faaliyetlerini içeren bu çalışmada eğitim aşamaları, öğretmen kadroları, öğrenci mevcutları, maaşlar, tayinler, inşa süreçleri ve ruhsat işlemleri hakkındaki meselelere değinmekle beraber, Canik sancağının idari sınırları ve Osmanlı Devleti eğitim sistemi hakkında da bilgiler sunulmuştur.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Malzemesi

1.1. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Babıali Evrak Odası (BEO.): 1332/99854, 1369/102665, 2263/169708, 2277/170753, 21/1527, 2553/191431, 2645/198330, 3447/258522.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH.EUM.5.Şb.): 33/4.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.): 805/2, 1780/70, 2542/101, 1966/106.

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât (DH.TMIK.M.): 162/30, 260/24.

Hariciye Nezâreti Tahrîrât (HR.TH.): 324/29.

Îrâde Adliye ve Mezâhib (İ.AZN.): 81/14.

Îrâde Maarif (İ.MF.): 5/59.

Maarif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.): 337/22, 188/70, 451/53, 285/6, 494/5, 602/16, 1079/5, 206/27, 425/44, 26/149, 30/139, 151/26, 152/83, 11/92, 23/22, 40/60, 19/23, 1/94, 3/113, 188/50, 190/49, 306/60, 525/50, 586/36, 24/16, 126/79, 178/17, 617/19, 422/51, 376/30, 449/35, 482/5, 23/110, 90/124, 96/19, 98/52, 97/119, 89/17, 340/48, 525/36, 49/23, 194/67, 239/60, 1057/29, 1068/10, 14/103, 23/89, 24/58, 30/139, 33/72, 152/83, 152/70, 152/91, 248/29, 386/13, 493/3, 912/53, 1065/32, 166/117, 187/144, 175/65, 206/37, 390/8, 443/20, 264/45, 324/41, 825/31, 827/52, 376/21, 115/43, 765/19, 586/52, 729/58.

Maarif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.): 280/8, 37/106, 36/12, 5/113, 23/98, 26/118, 111/110, 18/113, 23/98, 11/154, 142/79, 2/18, 8/113, 173/80, 47/19, 41/22, 41/1, 248/11, 204/83, 204/61, 204/97, 150/155, 11/132, 13/115, 47/31, 111/128, 16/117, 38/104, 38/95, 41/39, 209/97, 235/96, 150/87, 156/6, 235/72, 60/33, 104/113, 239/60, 51/97, 235/76, 5/113, 4/117.

Meclis-i Vâlâ (MVL.): 683/81.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): 111/84.

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.): 295/35, 471/34.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.): 1825/35.

Yıldız Sadâret Resmi Maruzât (Y.A.RES.): 111/70.

2. Salnameler

2.1. Devlet Salnameleri (D.S.):

H. 1263 Def'a 1, H. 1264 Def'a 2, H. 1265 Def'a 3, H. 1266 Def'a 4, H. 1268 Def'a 6, H. 1269 Def'a 7, H. 1270 Def'a 8, H. 1271 Def'a 9, H. 1272 Def'a 10, H. 1273 Def'a 11, H. 1274 Def'a 12, H. 1276 Def'a 14, H. 1277 Def'a 15, H. 1278 Def'a 16, H. 1279 Def'a 17, H. 1280 Def'a 18, H. 1281 Def'a 19, H. 1283 Def'a 21, H. 1284 Def'a 22, H. 1285 Def'a 23, H. 1288 Def'a 26, H. 1289 Def'a 27, H. 1290 Def'a 28, H. 1291 Def'a 29, H. 1292 Def'a 30, H. 1293 Def'a 31, H. 1294 Def'a 32, H. 1295 Def'a 33, H. 1298 Def'a 36, H. 1299 Def'a 37, H. 1300 Def'a 38, H. 1301 Def'a 39, H. 1302 Def'a 40, H. 1303 Def'a 41, H. 1304 Def'a 42, H. 1305 Def'a 43, H. 1310 Def'a 48, H. 1311 Def'a 49, H. 1312 Def'a 50, H. 1313 Def'a 51, H. 1314 Def'a 52, H. 1315 Def'a 53, H. 1316 Def'a 54, H. 1317 Def'a 55, H. 1318 Def'a 56, H. 1319 Def'a 57, H. 1320 Def'a 58, H. 1321 Def'a 59, H. 1322 Def'a 60, H. 1326 Def'a 65, H. 1327 Def'a 66, H. 1328 Def'a 67.

2.2. Maarif Salnameleri (M.S.):

M.S., H. 1316/M. 1898 Def'a 1.

M.S., H. 1317/M. 1899 Def'a 2.

M.S., H. 1318/M. 1900 Def'a 3.

M.S., H. 1319/M. 1901 Def'a 4.

M.S., H. 1321/M. 1903 Def'a 6.

2.3. Trabzon Vilayet Salnameleri (T.V.S.):

Trabzon Vilayet Salnamesi, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Kudret Emiroğlu (haz.), Temmuz 1993, H. 1286/M. 1869 Def'a 1, H. 1287/M. 1870 Def'a 2, H. 1288/M. 1871 Def'a 3, H. 1289/M. 1872 Def'a 4, H. 1296/M. 1879 Def'a 11, H. 1298/M. 1887 Def'a 12, H. 1305/M. 1888 Def'a 13, H. 1309/M. 1892 Def'a 14, H. 1311/M. 1894 Def'a 15, H. 1313/M. 1896 Def'a 16, H. 1316/M. 1898 Def'a 17, H. 1318/M. 1900 Def'a 18, H. 1319/M. 1901 Def'a 19, H. 1320/M. 1902 Def'a 20, H. 1321/M. 1903 Def'a 21, H. 1322/M. 1904 Def'a 22.

3. Tetkik Eserler

Açıkel, Ali, "Rum Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 225-226.

Akbal, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, S. 60, 1951, ss. 617-628.

Akyüz, Yahya, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darümuallimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 20, 2006, ss. 17-58.

_____, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayıncılık, 11. Baskı, 2007.

Altınova, Ayşegül, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, Gazi Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2010.

Baltacı, Cahit, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 6-7.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 11, Ankara 2002, ss. 830-873.

Başkan, Şenay ve Abdulhaluk Mehmet Çay, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 64, 2019, ss. 176-186.

Bay, Abdullah, "Canik Muhasıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 19, Güz 2008, ss. 67-85.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş-Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (haz.), Yapı Kredi Yayınları, 26. Baskı, İstanbul 2018.

Bilim, Cahit Yalçın, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998.

Bostan, Hanefi, "Niksar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 119-122.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1989.

- Budak, Lütfi ve Çiğdem Budak, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 181, 2014, ss. 51-68.
- Cihan, Ahmet, *Osmanlı’da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul 2007.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Erçoşkun (der.), İmge Kitabevi, 2. Baskı, Nisan 2017.
- Çağır, Mine ve İbrahim Caner Türk, “1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 11, 2017, ss. 62-75.
- Darkot, Besim, “Samsun”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. 10, İstanbul, ss. 173-178.
- Demir, Necati, “Bir Coğrafi Bölge Olarak Canik ve Tarihi Alt Yapısı”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 380, 2014, ss. 1-13.
- Demir, Şerif, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 13, 2015, ss. 435-447.
- Demirel, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 15, Ankara 2002, ss. 64-93.
- Demirtaş, Zülfü, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 1, Elazığ 2007, ss. 173-183.
- Devellioğlu, Ferit, *Lûgat*, Ankara.
- Doğanay, Kaya Fatma, “Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 2011.
- Doğru, Sema, Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı’nın Eğitim, Sosyal ve Kültürel Yapısı: 1313-1319, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, *Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.
- Efe, Ayla, “Osmanlı Devleti’nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları : Muhassıllık Örneği”, *Tarih Dergisi*, S. 49, 2009, ss. 59-89.
- Eğri, Sadettin, “II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 26, 2014, ss. 127-148.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul 1977.
- Ergün, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996.
- Erken, İlkay, “İşkodra Vilayetinde İlköğretim Okullarında Öğretmen Temini ve Denetimi”, *Studies of the Ottoman Domian*, C. 8, S. 15, 2018, ss. 141-157.
- _____, “İşkodra Vilayetinde İdâdiler (1889-1912)”, *History Studies*, Ağustos 2020, ss. 1783-1807.
- Erlor, Mehmet Yavuz, “Sicil-i Umûmî Defterlerine Göre Samsun Merkez İnâs Mektebi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, 1999, ss. 81-95.
- Gelişli, Yücel, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Denetimi)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 15, Ankara 2002, ss. 45-63.
- Gençoğlu, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, 2011, ss. 29-50.

- Gökmen, Ertan, “Aydın Vilayeti’nde Sıbyan Mekteplerinin İbtidâi Mekteplere Dönüştürülmesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 20, 2006, ss. 149-173.
- _____, “Aydın Vilayeti İdâdi Mektepleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 23, 2008, ss. 101-128.
- Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Hızlı, Mefail, “Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 6, S. 12, 2008, ss. 85-105.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, C. 2, İstanbul 1998, ss. 223-359.
- İpek, Nedim, “Kuruluşundan Cumhuriyet’e Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, ss. 163-226.
- İpek, Nedim, vd., *Canik Sancağı Samsun Kazasının Nüfus Yapısı (1834-1845)*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2016.
- İleri, İlay, “Osmanlı Devleti’nde Azınlıkların Eğitimi (II. Ve III. Bölümler)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 23, S. 23, 2008, ss. 129-148.
- Karagöz, Rıza, Canikli Ali Paşa, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, Samsun 1998.
- _____, “Canik’in İdari Yapısı ve İdarecileri”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, ss. 119-162.
- _____, “II.Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, I. Kitap, Samsun 2016, ss. 65-81.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2010, ss. 69-98.
- Kılıç, Orhan, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik’in Yönetimi ve Yöneticileri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, I. Kitap, Samsun 2016, ss. 31-53.
- Koçak, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, ss. 485-494.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Talim ve Terbiye Dairesi Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Koyuncu, Aşkın, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 15, Güz 2013, ss. 77-127.
- Köse, Osman, “Canik’in Osmanlılara Geçişi ve Canik’te İktisadî Hayat”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, ss. 77-118.

- Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul.
- Mert, Özcan, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 151-154.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, 3. Baskı, Ankara 2008.
- Örs, Hilmi Tunahan, "İzmit İdâdî Mektebi", *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2019, ss. 230-241.
- Öz, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- _____, "Samsun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 36, İstanbul 2009, ss. 83-88.
- _____, "XV.Yüzyıldan XVII.Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, I. Kitap, Samsun 2016, ss. 3-29.
- Özcan, Tuğrul, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- _____, "Osmanlı Gayrimüslim Okullarında Türkçenin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1, 2017, ss. 213-233.
- Özkaya, Yücel, "Canikli Ali Paşa", *Belleten*, S. 14, Ankara 1972, ss. 483-525.
- Öztürk, Cemil, "İdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 464-466.
- _____, "Rüşdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 300-303.
- _____, "Dârümuallimât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 549-550.
- Özyurt, Selahattin ve Mehmet Yavuz Erler, "Samsun İnas Mektebi (Kız Çocuklarına ait ilkokul) Kayıt Defteri Açısından Osmanlı Samsun'un Demografik Panoraması (1918-1925)", *Samsun Sempozyumu*, C. 1, 13-16 Ekim 2011, ss. 635-676.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- Palalı, İlhan, "Osmanlı Devleti'nde İlköğretimde Yenileşme ve Urfa İlk Mektepleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 127, S. 250, 2021, ss. 83-102.
- Polat, Habibe, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı'da Eğitimin İyileştirilmesi Girişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1, 2021, ss. 32-42.
- _____, "1869 Nizamnamesi'ne Göre Osmanlı Devleti'nin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri", *Asia Minor Studies*, C. 9, S. 2, 2021, ss. 775-785.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, 1991.
- Samsun Turizm Rehberi, Samsun Valiliği, 2019.
- Serbestoğlu, İbrahim, "Tanzimat Dönemi'nde Terme Kazası", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 7, 2016, ss. 73-83.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2017.

- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Soydan, Tarık ve Mahmut Tüncel, “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, C. 43, S. 198, 2013, ss. 110-125.
- Şen, Adil, “Osmanlı’dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 17, 2013, ss. 477-492.
- Şemseddin Sami, *Kamus’ul A’lâm*, C. II, Mihran Matbaası, İstanbul 1889.
- _____, *Kamus’ul A’lâm*, C. III, Mihran Matbaası, İstanbul 1891.
- _____, *Kamus’ul A’lâm*, C. IV, Mihran Matbaası, İstanbul 1894.
- _____, *Kamus’ul A’lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1896.
- Şimşek, Hüseyin, “Osmanlı Döneminde Kısa Süreli Öğretmen Yetiştirme Uygulamaları (Darulameliyat ve Taşrada Öğretmen Yetiştirme)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, 2014, ss. 77-95.
- Taşkın, Ünal, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2008, ss. 343-366.
- _____, “Ayıntap Rüşdiyesi”, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntap Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, 2020, ss. 53-63.
- Tekeli, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C. 2, ss. 456-475.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1999.
- Tellioglu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, *Türkoloji Araştırmaları*, 2007, ss. 654-664.
- _____, *Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, 2007.
- _____, *İlk Çağdan Osmanlılara Samsun*, İlkadım Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, I. Baskı, Samsun 2012.
- _____, “Samsun’a Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi”, *Turkish Studies*, Ankara 2014, ss. 1107-1117.
- Torun, Fatih Sadık, “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 32, S. 32, 2012, ss. 81-97.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Kitabevi, Temmuz 2008.
- Ünlü, Mucize ve Arzu DüNDAR, “Tanzimat Sonrası Modernleşme Sürecinde Selanik İnas Rüşdiye Mektebi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 50, 2021, ss. 207-233.
- Ünlü, Mucize, “Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Cevdet Yılmaz (haz.), Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, I. Kitap, Samsun 2016, ss. 149-162.
- Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1997.

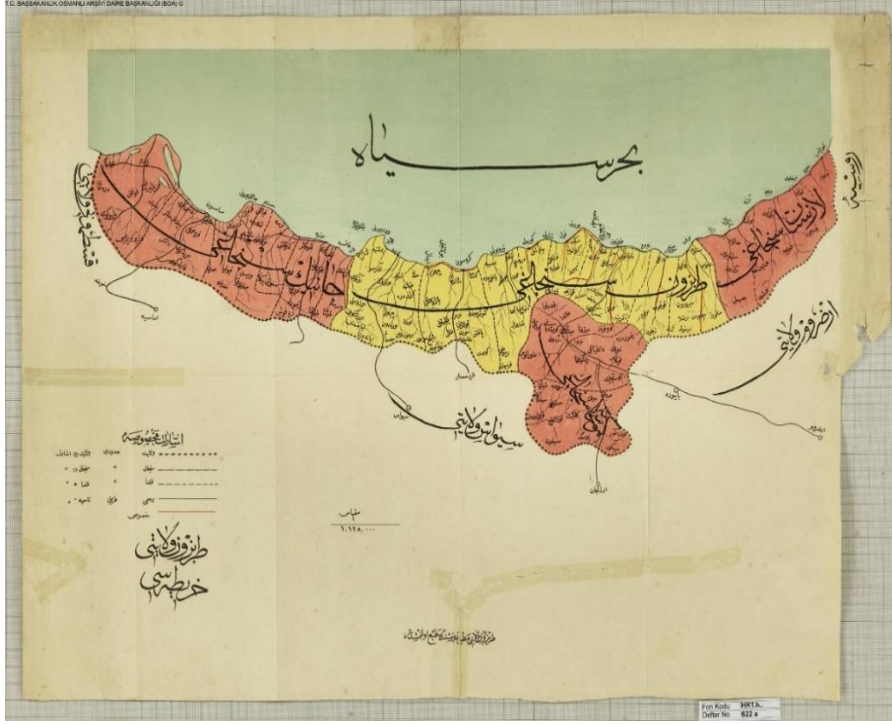
- Yavuz, Mehmet, “Klasik ve Modern Dönem Yönetici Yetiştirme Sistemlerinin İncelenmesi: Kurumlar ve Kişiler”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 31, S. 2, 2017, ss. 433-450.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Ordu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 367-370.
- Yıldız, Hatip, “Osmanlı Yenileşme Döneminde Canik Sancağı’nda Temel Eğitim”, *Geçmişten Günümüze Samsun/Canik ve Değerleri I*, Osman Köse (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2015, ss. 261-273.
- Yılmaz, Cevdet, “Canik”, *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Cevdet Yılmaz (ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2013, ss. 1-22.
- Yolalıcı, M.Emin, *XIX.Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- Yücel, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, T. C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

4. Elektronik Kaynaklar

- Alamys Offer Stock Images, Armenian Church and School in Bafra, Kod: DR9FT7, <https://www.alamy.com/armenian-church-and-school-in-bafra-turkey-image65978199.html>, (23.05.2022).
- Salt Araştırmalar Tüm Koleksiyonlar, Haritalar, Matbaa-i Âmire, Kod: EPL007, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/102312>, (23.05.2022).
- _____, Samsun, Kod: AHSAM007, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/107023>, (23.05.2022).
- _____, Fotoğraflar, Kod: TASUH8326, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/205564>, (23.05.2022).
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Samsun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, <https://samsun.ktb.gov.tr/TR-217088/alacam-mubadele-muzesi.html>, (26.04.2022).
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Ordu/Ünye Anafarta İlkokulu, <https://anafartaunye.meb.k12.tr>, (29.04.2022)
- _____, Samsun/Bafra Gazi Ortaokulu, <https://bafragaziortaokulu.meb.k12.tr>, (29.04.2022).

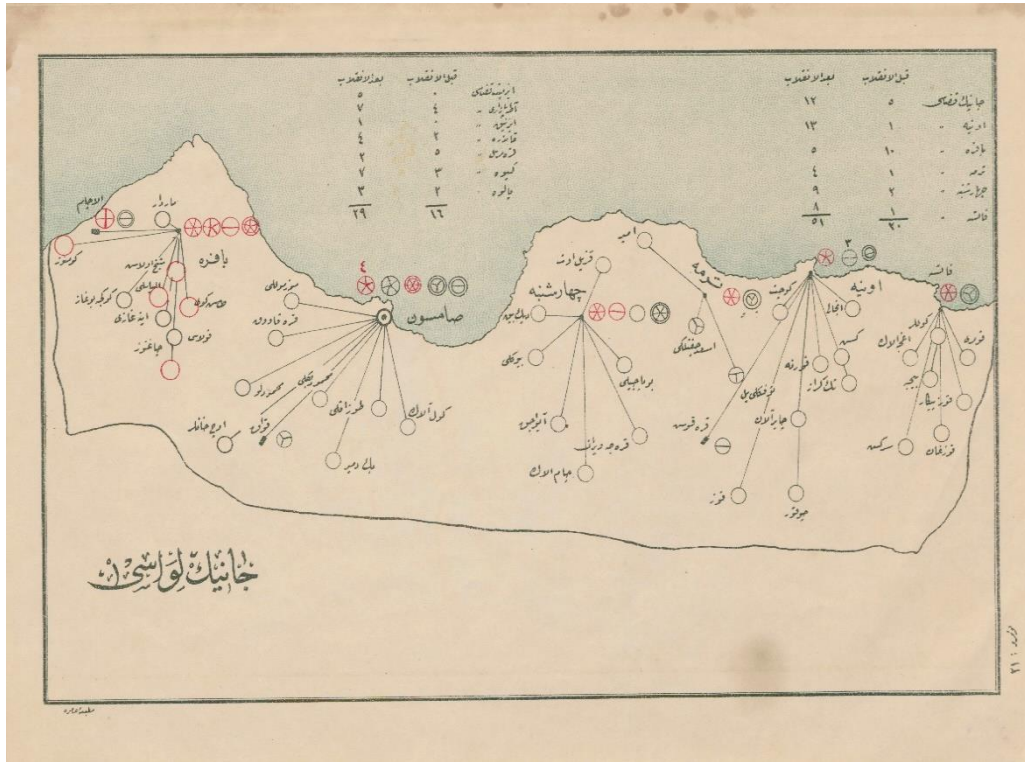
EKLER

Ek 1. Trabzon Vilayeti'ne bağlı kazalarla birlikte Canik Sancağı Haritası

BOA., HRT.h., 0622, H-29-12-1341.

Ek 2. Canik Livasında Mektepleri Gösteren Harita

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/102312>,
(Erişim: 23 Mayıs 2022), HRT. EPL007.

Ek 3. 1898 Samsun İnâs Mektebi (Samsun İl Milli Eğitim Müdürlüğü Ölçme Değerlendirme Merkezi)

(Fatma Nur Terzi 15.04.2022)

Ek 4. Samsun İbtidâî Mektebi (Samsun Fazıl Kadı Gençlik Merkezi)

(Fatma Nur Terzi 26.04.2022)

Ek 5. Samsun Hazinedârzâde Abdullah Paşa Mektebi (Samsun Abdullah Paşa İlkokulu)

(Fatma Nur Terzi 26.04.2022)

Ek 6. Samsun Hançerli Cami

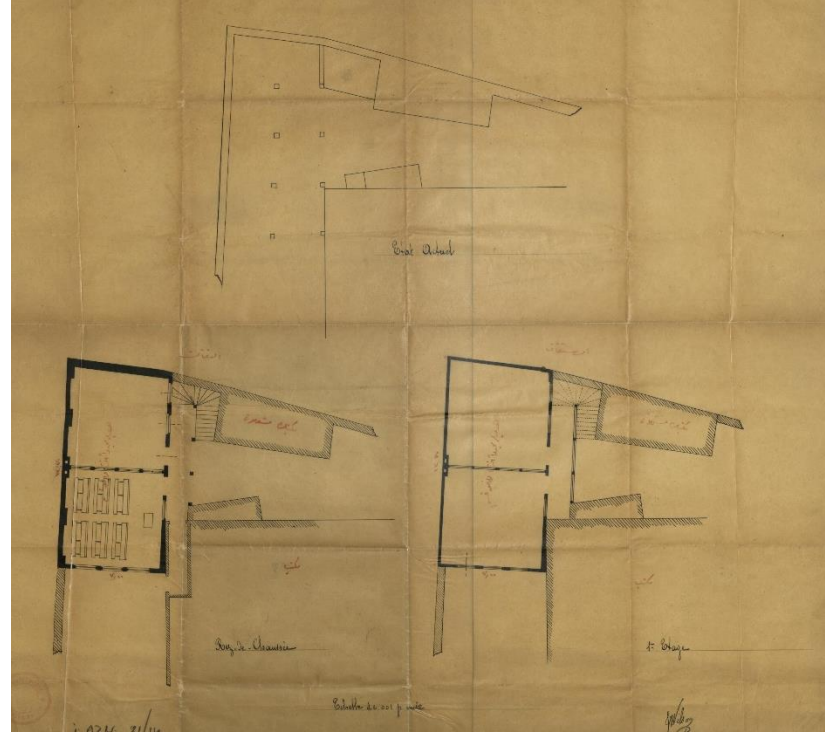

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/205564>,
(Erişim: 23 Mayıs 2022), HRT. TASUH8326.

(Fatma Nur Terzi 26.04.2022)

Ek 7. Samsun San Joseph Fransız Mektebi'nin Yeniden İnşa Planları

BOA., İ.AZN., 81/14, 21 Ramazan 1326/17 Ekim 1908.

Ek 8. Bafra Erkek Rüşdiye Mektebi (Bafra İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü)

(Fatma Nur Terzi 24.04.2022)

Ek 9. Bafra Kız Rüşdiye Mektebi (Bafra Gazi Ortaokulu)

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/107023>,
(Erişim: 23 Mayıs 2022), HRT. AHSAM007.

(Fatma Nur Terzi 24.04.2022)

Ek 10. Bafra Cami-i Kebir

(Fatma Nur Terzi 24.04.2022)

Ek 11. Bafra ilhane Cami

(Fatma Nur Terzi 24.04.2022)

Ek 12. Bafra Tabakhane Cami

(Fatma Nur Terzi 24.04.2022)

Ek 13. Bafra Ermeni Kilisesi ve Mektebi

<https://www.alamy.com/armenian-church-and-school-in-bafra-turkey-image65978199.html>
(Erişim: 23 Mayıs 2022), DR9FT7

Ek 14. Ünye İbtidâi ve Rüşdiye Mektebi (Ünye Anafarta İlkokulu)

(Fatma Nur Terzi 29.04.2022)

Ek 15. Alaçam İbtidâî Mektebi (Alaçam Mübadele Müzesi)

(Fatma Nur Terzi 24.04.2022)

ÖZ GEÇMİŞ

Fatma Nur Terzi, Yeni Samsun Lisesi'ni bitirdikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 2019 yılında mezun oldu. 2019 yılında OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans programına girdi. Orta derecede İngilizce bilmektedir. Temel ilgi alanları tarih, sinema ve matematiktir.(02/06/2022)

İletişim Bilgileri

ORCID ID : 0000-0001-5438-6824

Yayınlar:

1. Terzi, Fatma Nur, “Yanya Sancağı İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 3, S. 1, 2022, ss. 232-236.